

Vestigia II.

Magyar források Itáliából

Szerkesztette:
Domokos György
Kuffart Hajnalka
Szovák Márton

Vestigia Kutatócsoport
Piliscsaba, 2018

A tanulmánykötet az OTKA K 128797. számú, Vestigia II. XIV-XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban című kutatási projekt támogatásával jött létre.

A Vestigia Kutatócsoport ezúton fejezi kiköszönetét Esztergom város Önkormányzatának és a Balassa Bálint Társaságnak a kutatás támogatásáért.

© a szerzők

ISBN 978-963-308-344-4

PDF ISBN 978-963-308-345-1

Felelős kiadó: Domokos György

A borítót tervezte: Weiszer Márk

Tördelte: Huszthy Ádám

TARTALOM

ARANY KRISZTINA	
Előszó	7
DOMOKOS GYÖRGY, KUFFART HAJNALKA, SZOVÁK MÁRTON	
Szerkesztői jegyzet	11
<i>Rövidítések jegyzéke</i>	13
1. Fondok	
PATRIZIA CREMONINI	
Újabb magyar vonatkozású források a Modenai Állami Levéltárban	17
FEDERICO GALLO	
A Biblioteca Ambrosiana magyar vonatkozású dokumentumai	23
DANIELA FERRARI	
A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai	29
2. Források	
ANTONÍN KALOUS	
Mátyás király és a pápaság 1472: Nyújtódi Székely Miklós Rómában	41
NEUMANN TIBOR	
Hal, bor, zsemle. Olasz vendégek Pozsonyban (1476–1497)	55
PATRIZIA CREMONINI	
A hamis Andriolo „Fortis”, avagy a nihil importantesek csele a rejtjelezett levelekben	65
KRISTON DOROTTYA ANNA	
Borkereskedelem, gyógyászat és pénztelenség. Augusto Bencio. Estei Hippolit orvosának levelei (1488-1498)	71
DOMOKOS GYÖRGY, SCHRÖDL-LIBÁRDI KAROLINA	
Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban	93
ROBERTO VETRUGNO	
Isabella d’Este mantovai örgrófné levelezése Aragóniai Beatrix magyar királynéval	129
DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM	
„Fényességes és Excellenciás Tekintetes Uramnak” – egy itáliai jelentés az 1543-as magyarországi török hadjáratról	137
HUSZTHY BÁLINT, KANÁSZ VIKTOR, SZOVÁK MÁRTON	
A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról	143

3. Perspektívák

ROSA LUPOLI

Esztergom ostroma 1595-ben: a modenai Este-levéltár ábrázolásai
és a Pio-család spezzanói várában található freskó 173

MOLNÁR ÁDÁM

Esztergom vára a XVI-XVII. század fordulóján. Egy ismeretlen térképi
forrás a Modenai Állami Levéltár gyűjteményéből 191

SZOVÁK MÁRTON

Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai 203

Ábrák 219

Bibliográfia 239

A források levéltári elhelyezkedése és jelzeteik rövidítései

Ausztria

- **ÖNB** Österreichische Nationalbibliothek (Osztrák Nemzeti Könyvtár)
  - **BA und GS** Bildarchiv und Grafiksammlung (Kép- és grafikagyűjtemény)
- **ÖstA** Österreichische Staatsarchiv (Osztrák Állami Levéltár)
  - **KA** Kriegsarchiv (Hadügyi levéltár)
    - **KPS** Karten- und Plansammlung (Térkép- és tervgyűjtemény)
      - **GPA** Genie- und Planarchiv (Mérnöki és tervtár)
        - Inland (Belföld)
          - **C** Historischer Teil (Történeti részleg)
            - **V.** Ungarn
- **UB** Universitätsbibliothek (Egyetemi Könyvtár, Salzburg)
  - **HB** Hauptbibliothek (Központi Könyvtár)

Csehország

- **SOAT** Státní oblastní archiv v Třeboni (Állami Regionális Levéltár, Třeboň)

Lengyelország

- **UJ BJ** Uniwersytetu Jagiellońskiego – Biblioteka Jagiellońska (Jagelló Egyetem, Jagelló Könyvtár)

Magyarország

- **EKM** Esztergomi Keresztény Múzeum
  - Grafikai gyűjtemény
- **PL** Esztergomi Prímási Levéltár
  - **AEV** Archivum ecclesiasticum vetus
- **MNG** Magyar Nemzeti Galéria
- **MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
  - Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény
    - **DL** Diplomatikai levéltár
  - U szekció: **DF** Diplomatikai fényképgyűjtemény
  - X szekció: Másolatok gyűjteménye
    - Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása
      - Olaszország
        - **ASMo** Archivio di Stato di Modena
- **MNM** Magyar Nemzeti Múzeum
  - **TKCS** Történelmi Képcsarnok
- **MTAK** Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ
  - **MS** Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
- **OSZK** Országos Széchényi Könyvtár
  - **Térképtár**

Olaszország (és Vatikán)

- **ASFi** Archivio di Stato di Firenze (Firenzei Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Periodo Mediceo (Medici-korszak)
        - **MdP** Archivio medico del principato (A hercegség korának Medici-levéltára)
        - Carteggi dei principi e delle granduchesse (A hercegek és nagyhercegnék levelezése)
          - **Don Giovanni** di Cosimo I e di Eleonora degli Albizi (Don Giovanni de' Medici I. Cosimo és Eleonora degli Albizi gyermeke)
            - Lettere del principe ai granduchi e alla Segreteria (A herceg levelei a nagyhercegekhez és a Titkárságra)
- **ASMi** Archivio di Stato di Milano (Milánói Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Archivio ducale visconteo-sforzesco (Visconti-Sforza hercegi levéltár)
        - Archivio visconteo (Visconti-levéltár)
          - **PE** Carteggio e atti extra dominium (Potenze estere – Külső hatalmak)
            - **Alemagna** (Német-Római Birodalom)
            - **Ferrara**
            - **Roma**
            - **Ungheria**
- **ASMn** Archivio di Stato di Mantova (Mantovai Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - **AG** Archivio Gonzaga (Gonzaga-levéltár)
  - Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
    - **Notai** (Jegyzői levéltárak)
    - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
      - **Aporti**-levéltár
      - Tazio **Nuvolari** hagyatéka
      - Carlo **D'Arco** gyűjteménye
      - Autografi **Volta** (Ludovico Camillo Volta gyűjteménye)
- **ASMo** Archivio di Stato di Modena (Modenai Állami Levéltár)
  - Stati preunitari (Az olasz egység előtti államok anyaga)
    - Antichi regimi (A napóleoni időszakot megelőző korok anyaga)
      - Archivio Segreto Estense (Este-magánlevéltár)
        - **CS** Casa e Stato (Családi és államügyek)
          - **Diplomatico** Documenti riguardanti la Casa e lo Stato (Az Este-családot és az államot érintő iratok)
          - **Contr.** Controversie di Stato (Állami konfliktusok)
            - Causa contro Enea Pio per il possesso di **Sassuolo** (Sassuolo birtoklásáért folyó ügy Enea Pio ellen)
          - Cifrario (Rejtjelkulcsok)
        - **C. Est.** Cancelleria, Sezione estero (Kancellária – külügy)

- **Amb.** Carteggio ambasciatori (Követek levelezése)
  - Fuori Italia (Itálián kívül)
    - **Germ.** Germania
    - **Ungh.** Ungheria
- **Prin.** Carteggi con principi esteri (Levelezés külföldi fejedelmekkel)
  - Italia (Itálián belül)
    - **Carpi**
  - Fuori Italia (Itálián kívül)
    - **Ungh.** Ungheria e Boemia
    - **Minute** di lettere degli Estensi a sovrani, principi e signorie fuori Italia (Az Esték levélvázlatai Itálián kívüli fejedelmekhez)
  - **Avvisi** e notizie dall'Estero (Értesülések és hírek külföldről)
- **C. Int.** Cancelleria, Sezione interno (Kancellária – Belügy)
- Carteggi dei **rettori** dello Stato (Állami vezetők levelezése)
- **C. Misc.** Cancelleria, Raccolte e miscellanee (Kancellária – Gyűjtemények és vegyes iratok)
  - **Part.** Carteggi e documenti di particolari (Különleges személyek levéltára és iratai)
  - **Mat.** Archivio per materie (Tematikusan csoportosított iratanyag)
    - **Medici e medicina** (Orvosok és orvoslás)
    - Documenti di **Stati e città** (Államok és városok dokumentumai)
- **Cam.** Archivio Camerale (Gazdasági levéltár)
  - Camera marchionale poi ducale estense (Őrgrófi majd hercegi Este-kamara)
    - **AdP** Amministrazione dei principi (A fejedelmek iratai)
- Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
  - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
    - **MD** Mappe e disegni (Térképek és rajzok)
      - **Militare** (Katonai térképek)
      - **Topografie di città** (Városi térképek)
- **ASPr** Archivio di Stato di Parma (Parmai Állami Levéltár)
  - Catasti, notai e archivi non statali (Kataszterek, jegyzők és nem állami levéltárak)
    - Raccolte e miscellanee (Gyűjtemények és vegyes iratok)
      - **Epistolario scelto** (Válogatott levelezés)
        - **b. 21.** Lettere di Claudio Cogorano (C. Cogorano levelei)
- **ASV** Archivio Segreto Vaticano (Vatikáni Magánlevéltár)
  - **Arm. XXIX.** Armadio XXIX
  - **Misc.** Miscellanea (Vegyes iratok)
    - **Arm. II.** Armadio II
  - **Reg. Vat.** Registri Vaticani (Vatikáni regisztrumok)
- **BAMi** Biblioteca Ambrosiana (Ambrosiana Könyvtár, Milánó)
  - Archivio Pio Falcò di Savoia (A szavojai Pio Falcò család levéltára)
- **BARo** Biblioteca Angelica (Angelica Könyvtár, Róma)
  - **Ms.** Manoscritti latini (Latinbetűs kódexek)
- **BAV** Biblioteca Apostolica Vaticana (Vatikáni Könyvtár)
  - Manoscritti (Kódexek)

- **Vat. lat.** Vaticano Latino (Latinbetűs kódexek)
- **BCMn** Biblioteca Comunale di Mantova (Mantovai Városi Könyvtár)

Szlovákia

- **AMB** Archív hlavného mesta SR Bratislavy (Pozsonyi Fővárosi Levéltár)
  - Magistrát mesta Bratislavy (Pozsony város önkormányzata)
  - **K** Kammerbücher (Számadáskönyvek)

HUSZTHY BÁLINT – KANÁSZ VIKTOR – SZOVÁK MÁRTON

A hadi kudarc állatorvosi lova

*Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról*¹

A tizenöt éves háború a kora-újkori Habsburg és Oszmán Birodalom közti vetélkedés egyik legfontosabb eseménysorozata, amely hosszú távon meghatározta a Magyar Királyság sorsát.² A harcok országszerte több fronton zajlottak, Győr, Esztergom, Fehérvár, Várad és Eger ostroma, valamint a mezőkeresztesi csata mellett kiemelkedik Kanizsa ostromainak jelentősége. Szigetvár 1566-os elvesztése következtében a vár nemcsak a Balaton és a Dráva közti terület, hanem a mögötte elterülő örökös tartományok számára is védelmet nyújtott.³ Mindennek a jelentőségét e tartományok rendjei hamar felismerték, és jelentős mértékben hozzájárultak az erősség és katonasága fenntartásának költségeihez.⁴ Régóta híresztelték, hogy az oszmánok Kanizsa ellen készülődnek, a korabeli levelezésekben pedig folyamatosan panaszkodtak a vár és a katonaság siralmas állapota miatt, 1600-ban mégis nagy megdöbbenést keltett a hír, miszerint a Georg von Paradeiser által védett Kanizsát – hosszú ostrom után – októberben elfoglalta a török hadsereg.⁵ Hamar felmerült a vár visszafoglalásának terve, és – mivel a terv mögött komoly politikai és diplomáciai támogatás állt – már a következő évben egy nemzetközi hadsereg indult el Kanizsa visszafoglalására. A sereget belső-ausztriai, itá-

-
- 1 Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-I-PTE-305. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Ezúton köszönjük Domokos Györgynek, hogy felhívta a figyelmünket e forráscsoportra, a PPKE BTK Vestigia Kutatócsoportnak, továbbá Bagi Zoltán Péternek és Kruppa Tamásnak pedig az értékes szakmai segítséget és konzultációs lehetőséget.
  - 2 A háborúról átfogóan: TÓTH 2000, BAGI 2013, 2013b, az 1601. év hadi eseményeiről: BANFI 1940, BAGI 2016.
  - 3 A vár és a védelmi rendszer kiépítéséről MÉRI 1988, KELENIK 1995, VÁNDOR 1994: 288–290, 299–330, KELENIK 2016.
  - 4 PÁLFFY 1996: 202, az ellátásáról KENYERES 2008: 279–282, 486–494.
  - 5 A 16. század utolsó évtizedeinek romló állapotáról SZAKÁLY 1992, KERECSENYI 1992, KERECSENYI 1993, TURBULY 1997: 31–34, Sz. SIMON 2014, 2017, az ostromról TÓTH 1986, VÁNDOR 1994: 330–335., TÓTH 2000: 309–325. Paradeisert a vár feladása miatt Bécs-újhelyen kivégezték. Ld. PÁLFFY 1996: 200–212.

liai, spanyol, horvát és magyar csapatok alkották. Bár a csapatok a biztos győzelem tudatában indultak útnak, hatalmas vereséget szenvedtek. A keresztény Európa közvéleménye számára is fontos ostrom sikertelenségének külső és belső okai jól feltárhatók a fennmaradt források segítségével.⁶

Kanizsa 1601. évi sikertelen ostroma kapcsán szerencsés helyzetben vannak a kutatók, ugyanis a keresztény és a török részről is gazdag elbeszélő és levéltári forrásbázis áll a rendelkezésükre, amelynek kiaknázásával nem is maradt adós a történettudomány. Előbbiek között említhetjük Illésházy István és Istvánffy Miklós, valamint Giovanni Marco Isolano elbeszélő munkáit,⁷ török történetírók részéről pedig egy részletes anonim krónika mellett Kjátib Cselebi és Pecsevi Ibrahim műveit.⁸

A nagy létszámú itáliai katonaság jelenlétének következtében az olasz (elsősorban a vatikáni, római és az észak-itáliai) közgyűjtemények jelentős mennyiségű forrással rendelkeznek a tizenöt éves háború eseményeiről. E források felhasználásával 1939–1940-ben Florio Banfi adott közre Gianfrancesco Aldobrandini, VIII. Kelemen pápa unokaöccsének és hadvezérének három magyarországi hadjárataról egy három közleményből álló összefoglalót, mely Kanizsa 1601-es ostromának ismertetésével zárul.⁹ 2013-ban Bagi Zoltán Péter elsősorban az örökös tartományok iratanyagát felhasználva adott átfogó képet a hadjárat megszervezéséről.¹⁰ A nagykanizsai helytörténeti szakirodalom is rendre tárgyalja az ostromot: elsőként Horváth Gyula, majd Halis István, Balogh János, Barbarits Lajos és V. Molnár László, legutóbb pedig Vándor László foglalkozott a témával.¹¹

Az említett forrásokon túl a Modenai Állami Levéltár gyűjteményében tizennégy, mindmáig kiadatlan olasz nyelvű levelet őriznek,¹² melyek a Kanizsa visszafoglalására induló pápai segélycsapatok útjáról és küzdelmeiről tájékoztatnak. E forráscsoportra felfigyeltek már a hungarikakutatók, hiszen készült erről mikrofilm-reprodukció,¹³ továbbá a magyar témákkal is foglalkozó olasz szakemberek előtt sem volt ismeretlen,¹⁴ mégsem került mindeddig részletes feldolgozásra.

A leveleket egy bizonyos Ercole Torbidi írta Alessandro d'Este bíboros számára Rómába. Torbidi személye – tudásunk szerint – teljesen ismertetlen mind a magyar, mind pedig az olasz szakirodalomban, ezeken a leveleken kívül több

6 Kanizsa 1600. és 1601. évi ostromainak nemzetközi ismertségére vonatkozóan HANLON 1998: 85, MURPHEY 1999: 158, IMBER 2002: 69.

7 ILLÉSHÁZY 1863: 85–86., ISTVÁNFFY 2001, BENDA 1983.

8 VÁMBÉRY 1887, MHH TT: III, 71–193, 201–388, SUDÁR 2006.

9 BANFI 1940.

10 BAGI 2013a.

11 Horváth az ostrom évét tévesen 1661-re teszi. Ld. HORVÁTH 1861: 19–21, HALIS 1896: 28, BALOGH 1896: 183–148, BARBARITS 1929: 15–16, V. MOLNÁR 1987: 84–91, VÁNDOR 1994: 356–359. Balogh említett művére annak ellenére, hogy igen elterjedt a szakirodalomban, csak historiográfiai érdekességként tekinthetünk. Ld. KANÁSZ 2014: 169.

12 ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. No. 1–14. Ld. Források.

13 MNL OL X ASMo 8616. doboz, 12. cím.

14 Venturi Barbolini 2002.

forrást nem tudunk hozzá kötni. Az Este-családhoz fűződő kapcsolatán túl észak-italiai származására levelei nyelvezetéből következtethetünk, mely már első ránézésre az északolasz dialektális makrorégióhoz köti, leginkább Emilia-Romagnához. Alaposabban megvizsgálva a szöveget azonban több probléma is felmerül származásának pontos lokalizálásával kapcsolatban. A szöveg alapvetően kevés kimondottan nyelvjárásinak mondható elemet tartalmaz, ami valószínűleg az írott nyelvi, illetve a hivatalos jellegének is köszönhető. A mondatban és az alakban, valamint a szóhasználat tekintetében nagyon hasonlít a korban is nagy befolyású, a hivatali nyelvet meghatározó toszkán nyelvváltozatokhoz, leginkább hangtani jelenségek alapján lehet északiságára következtetni.

Elmondhatjuk továbbá Torbidiról, hogy katolikus vallású volt, amit a pápai segélyhadban végzett szolgálatán, az Este-bíborshoz kapcsolódásán és a lutheránusokat érintő pejoratív megjegyzésein kívül olyan apróságok is alátámasztanak, mint a Gergely-naptár használata. Torbidi levélfolyama még az ostrom vége előtt megszakadt, s mivel a későbbiekben semmilyen forrásban nem sikerült a nyomára bukkannunk, bár bizonyítani nem tudjuk, de feltételezhetjük, hogy az ostrom utolsó szakaszában vagy az elvonulás során életét vesztette.

A jelentések tartalma

Torbidi híradásait Ljubljánából címzett levelével 1601. július 3-án kezdte, 16-án Zágrábból, majd szeptember 9-én már Varasdról, Aldobrandini főhadiszállásáról írt.¹⁵ A kanizsai táborból először szeptember 14-én küldött jelentést, majd – valószínűleg ura betegsége miatt – visszatért Varasdra, ám a hónap végén ismét a Kanizsa falainál találjuk. Utolsó levelét november 10-én írta meg. A jelentések tartalma igen változatos, és a már ismert adatok megerősítésén kívül több új információt is hordoz.

Az eddig feldolgozott forrásokat Torbidi levelei azzal egészítik ki, hogy betekintést engednek a keresztény sereg mindennapjaiba és hangulatába, különös tekintettel a katonák életét megnehezítő, szélsőségesen rossz időjárásra, amely az ostrom kudarcának egyik fő oka lett.¹⁶ A levelekből nyomon követhetjük, ahogy a biztos győzelem reménye letargiába, vádaskodásba csap át, végül kétségbeeséssé válik. Ezt a „hangulatgörbét” a sereg Torbidi által becsült létszáma is követi. Augusztus 18-án Torbidi józan bizakodással jelentette bíborosának:

Kanizsát [...], ahogy a hadmérnökök mondják, igen könnyű bevenni, habár úgy tudni, hogy négy-hat napja a törököknek komoly erősítés érkezett.¹⁷

15 BANFI 1939: 13.

16 JEZSO: 73. BAGO 2013: 28–29. BAGO 2015: 92–93. A rossz időjárás a keresztény haderő mellett az oszmán csapatokat is megivselte. BAGO 2016: 183.

17 *Canissa [...], sicome dicono questi ingegnieri, hè facilissima da pigliare, sebene s'intende che da quattro o sei giorni in qua vi sia venuto gran soccorso di turchi.* – Idézet a függelékben 2-es számmal jelzett levélből. A továbbiakban az idézett levelek számát szögletes zárójelben közöljük. Az olasz szövegeket Szovák Márton fordította.

Szeptember 2-án, a seregszemle után, talán a vezetők optimizmusa miatt már jóval bizakodóbbnak mutatkozott, de a katonák harci kedve már nem volt csorbítatlan:

Négy napja csatlakozott a pápai tábor a főhercegéhez 15 olasz mér-földre Kanizsától, a teljes hadsereg száma a húszezret érheti el vagy kevesebbet. [...] Holnap, folyó hó harmadikán az egész sereg együtt vonul Kanizsa alá azzal a reménnyel, hogy nagyon hamar bevesszük, miként azt könnyűnek tartják a kapitányok, don Giovanni de' Medici és minden hadmérnök. [...] A tábor romlásnak indult, mert mindenféle katonák elszökösnek.¹⁸

A keresztény had szeptember 14-én érte el maximális létszámát:

Mindent egybevéve körülbelül a huszonkétezer főt érheti el a sereg.¹⁹

Szeptember 16-án már visszaesett a létszám, de Torbidi még az ostromlók pozitív hozzáállásáról ad hírt:

A sereg létszáma körülbelül húszezer fő. Négy napja kezdődött a csata, és azt remélik, hogy gyorsan győzelmet aratnak.²⁰

Az időjárás már szeptember 23-ára rosszra fordul, de a hangulat még bizakodó:

Mégis [ti.: annak ellenére, hogy a főherceg lassú] Isten segedelmével néhány napon belül győzelmet remélünk, mivel a firenzeiek mögött haladó spanyolok elfoglaltak egy tornyot, ahonnan lőni fogják Kanizsát. [...] Más hír nincs innen, hacsak nem az, hogy nagyon hideg van, sőt, még havazott is.²¹

Szeptember 29-én már a csalódottság jelei mutatkoznak:

Semmi emlékezetes nincs. Mégis, az Eminenciád iránti kötelességből értesítem, hogy bár húsz napja itt vagyunk, nem értünk még el semmit. [...] A hideg idő továbbra is tart.²²

18 [...] *quattro giorni sono il campo ecclesiastico h  gionto a congiongersi con quello dell serenissimo arciducha, discosto quindecim miglia tagliane da Canissa, et tutto l'escercito potr  arivare al numero di 20 mila et forsi anco meno. [...] Domani che sar  gli tre del presente tutto il campo si ander  unitti sotto Canissa con speranza di molto presto pigliarla, sicome la mettono molto facile gli cappitani, il signor don Giovanni de' Medici, et tutti gl'ingegneri. [...] il campo va al rovescio perch  tutti gli soldati si fugono* [3.]

19 *L'escercito tutto computatis computandis pu  giungere a 22 mila in circha.* [4.]

20 [...] *il numero del escercito qual ariva a 20 mila in circha. Et come di gi  quattro giorni sono si h  incominciata la batteria, et sperano presto haverne la vittoria.* [5.]

21 *Nondimeno con l'aiutto di Dio speriamo haverne la vittoria in pochi giorni, essendo che dietro a firentini sono andati spagnoli, et hanno pigliata una tore, dove stano a battere Canissa. [...] Alcuno altro non vi h  cost  senon grandissima fredo in modo tale che fu la neve* [6.]

22 [...] *non vi   cosa memorabile. Nondimeno per l'obligo che Gli tengo Le do aviso come in venti giorni che siamo sotto questa piazza, non habbiamo ancor fatto cosa alcuna [...] Gli fredi cost  vanno continuando al solito.* [7.]

Első októberi levelében Torbidi jelenti az erősítés megérkezését, de gyors győzelemről már nem beszél:

Tájékoztatom eminenciádat, hogy tegnap a huszonegyedik órában a császár ezeröttszáz lovasa érkezett a főherceg segítségére.²³

Október 14-én már a kétségbeesés járja át a jelentést, maga Torbidi is a menekülést fontolgatja, és a felmentő sereget várja. A tény, hogy csizmában alszik, mindennél kézzelfoghatóbban ábrázolja az elkeseredettségét, amely egyébként az egész keresztény hadat jellemezte:

Most itt nagy veszélyben élünk, mivel két napra van innen az ötven-ezer fős török hadsereg, amely csupa lovasból áll. [...] Az uram elküldte az ezüstműjét és javait Varasdra, és a többi uraság is hasonlóan járt el. Én magam csizmában, felsarkantyúzva vagyok éjjel is, magam mellett tartva a csomagomat, és mivel már nincs sok háttalova az uramnak, egy igásat adott nekem, hogy kihúzzon a bajból, ha a szükség úgy hozza.²⁴

Következő levelében, október 20-án Torbidi már a menekülő katonák²⁵ és a veszteségek miatt fokozatosan elnéptelenedő táborokról ír:

Mindegyik seregben kevés ember maradt, mert egyrészt sokan megszöktek, másrészt meghaltak.²⁶

A tizenkettedik jelentés következő mondata magáért beszél:

Akinek van fogalma a háborúról, ezt a legkegyetlenebbek egyikének tartja, amilyet ember hosszú ideje nem látott már.²⁷

Utolsó jelentése változó hangvételű, de az olaszok vitézségét illető mondata valószínűleg inkább öntudatáról árulkodik, mintsem a katonák tényleges harci kedvéről:

Itt éjszaka is felnyergelve tartják a lovakat, és úgy kell éjszaka őrködni, mintha nappal lenne, mert annyian elmenekültek az olasz katonák közül. Sok a halott és kétezerre rúg a sebesültek száma, így nehezen jutunk bármire is. [...] Az olaszok azonban nem félnek, habár kevesen vannak, de ezek a nyúl szívű németek annyira megfélemlítették a főherceget, hogy most nagy rettegésben él [...] Más újdonságot most

23 *Le dico che hieri alle 21 hora gionsero 1500 cavalli del imperadore in aiuto al arciduccha [...].* [8.] Sajnos nem tudjuk beazonosítani az erősítés kilétét.

24 *Hora costà si vive in grandissimi pericolo, essendo due giornate discosto l'esercito turchesco, in numero di 50 mila quasi tutti cavalli [...]. Et il mio padrone ha mandato l'argenteria et il suo meglio a Varasdrino, et anco gli altri signori hanno il simile fatto. Et io per me sempre ne sto con gli stivalli et speroni in piedi anco la notte col mio valigino acanto, et perché non vi sono molti cavalli da sella del padrone, me ne ho adochiati un leardo da carozza per levarmi delli affari, se occorerà.* [9.] Vö. BAGI 2016: 164.

25 BAGI 2013: 15, 19, DOMINKOVITS 2008: 460.

26 *[...] vi hè poca gente rimasta in tutti gli eserciti, sì per l'esserne fuggiti assai, come anco morti.* [10.]

27 *[...] chi ha cognicione di guerra, la tiene per una delle più aspre guerre che si sia veduta molto tempo fa.* [12.]

nem tudok Eminenciádnak mondani, mivel már mindenki elgyötört és fáradt egyrészt az erőfeszítésektől, melyeket itt a szegény katonák végeznek, másrészt az állandó hidegtől és esőtől.²⁸

A levél bizakodó hangvétele talán az érkező felmentő seregnek is köszönhető, amelynek első ezer katonája a levél írásának napján meg is érkezett. Utólag már tudjuk, hogy ez sem segített az ostromlókon.

De nem csak a keresztény haderő létszámára vonatkozó információk találhatók a levelekben, Torbidi többször ír az ostromlottak számáról és a várható erősítésről, ami, noha a valódi létszámról nem közöl pontos információt, a keresztények megtévesztését annál jobban ábrázolja.²⁹ A harmadik jelentésben olvashatjuk, hogy két török fogoly háromezernél nagyobb védőseregről vallott. A következő levélben már csak kétezer fős létszámról tájékoztat Torbidi, beleszámítva a nőket és gyerekeket, és külön megjegyzi, hogy ebből hatszáz katona francia.³⁰ Ezután a jelentések többnyire az oszmán felmentő seregektől való félelmet mutatják, illetve ezek bukásáról tudósítanak. Torbidi elismeréssel beszél a törökök bátorságáról, akiket főtisztjeik, Mankirkusi Muhammed budai pasának és helytartójának levágott fejei sem rémítenek el.³¹ A tizenharmadik levélben Torbidi újra megerősíti a védők ostrom elején becsült kétezer fős létszámát, akik közül ezúttal háromszáz janicsárt emel ki. A harcok azonban a török sereget sem hagyták érintetlenül, november 4-ére a vár lakóinak száma ötszázra csökkent, ezek közül is csak háromszáz maradt hadra fogható.

A vezérkar tagjai között feszülő ellentéteket, amelyek eddig sem voltak ismeretlenek a kutatók számára, ugyancsak megerősíti Torbidi. Rossz előjelként vetül az egész vállalkozásra, hogy július 3-án még nem tudta az ostromra készülő katonaság, hogy pontosan mi lesz a hadjárat célja. A sereg túlnyomó részét felsorakoztató Gianfrancesco Aldobrandini ugyan Kanizsa mellett tört lándzsát, de II. Rudolf császár ambiciózusabb tervet szőtt:³²

Mostanáig nem tudni, hogy hova fog menni a sereg, annyi bizonyos, hogy az innen két napi járásra lévő Zágrábba indulunk, ahol a mustra lesz folyó hó tizedikén. Van, aki azt mondja, hogy onnan Szigetvárra megyünk, van, aki azt, hogy Kanizsára, de amennyire tudni lehet, Ka-

28 *Costà si tiene la notte selati gli cavali, et si veglia come il giorno essendosi fuggiti gran numero de soldati tagliani; et molti morti et sino 2 mila infermi in modo che difficilmente si potrà far testa. [...] Insoma gli tagliani non havriano anco paura, sebene sono pochi; ma quelli pusilanimi de thedeschi hanno cotanto inpauro l'arciduca che vive in grandissimo timore [...] Altro di novo non saprei che dirGli essendo hormai il tutto vecchio et fiaco si per le fatiche che costi si fanno da poveri soldati, com'anco da fredí et piogge che costà di continuo sono. [14.]*

29 Florio Banfi szerint a várban körülbelül ezer fős védőőrség volt. BANFI 1940: 151.

30 A francia jelenlétet egyéb források is megerősítik: Guillaume Ancel szerint 1601 telén a kanizsai oszmán helyőrséget mintegy százötven „renegát” egészítette ki. SAHIN-TÓTH 1999: 236, BAGI 2016: 82–83. Erről Martinus Zeiler is írt ZEILER 1997: 49.

31 [12.] Vö. BAGI 2016: 167, 171–172.

32 Vö. BAGI 2013: 16, BANFI 1939: 13, BANFI 1940: 144–145.

nizsát nagyon megerősítették és felszerelték kívülről-belülről. Mások azt akarják, hogy Buda ostromára induljunk.³³

További problémát jelentettek Aldobrandini, a hadjáratok értelmi szerzőjének szeptember 16-i halála utáni rangviták, elsősorban Flaminio Delfini hadvezérré és Ascanio Sforza *mastro di campo generalévá*³⁴ való előléptetését a pápai csapatok felett. Delfini megbízása miatt több *colonnello* még a súlyosan beteg Aldobrandini életében visszautasította a saját kinevezését.³⁵

Malatesta őrgróf, Paolo Savelli és Orazio Baglioni urak visszautasították ezredesi rangjukat az elsőség miatt, amely az urat [Aldobrandinit] érzékenyen érintette.³⁶

Delfini munkájával Giovanni de' Medici, a firenzei gyalogosok vezetője, egyszersmind Ferdinánd *General Obrist-Feldmarschallja*³⁷ is elégedetlen volt:

A legrosszabb állásokban a mieink vannak, mégis megteszik a kötelességüket, és azt hiszem, többet is tehettek volna, ha nem vitatkozott volna Giovanni de' Medici és Flaminio Delfini úr, mint akkor történt, amikor azt mondta neki don Giovanni, hogy sok ostobaságot csinál, Flaminio úr pedig azt válaszolta, hogy mindent megfontoltan tett.³⁸

Mielőtt azonban Delfini képességeit végső kétségbe vonnánk, fontos megjegyezni, hogy a három *colonnello* magasabbnak tartott társadalmi státuszukra hivatkozva tagadta meg az engedelmességet Delfini felé, mivel mindhárman régi nemesi családokhoz tartoztak.³⁹

33 *Di dove si habbia a caminare l'esercito, sino ad hora non si sa, ma egli è ben vero che si va a Zagabria, discosto di costà due giornate, ove si farà la generale mostra et sarà alli dieci del presente. Di poi chi dice si anderà a Segetto, et chi dice a Canissa, ma per quanto s'intende, Canissa hè molto fortificatta et munita d'esercito di dentro et fuori. Altri vogliono che si vadi all'assalto di Buda.* [1.]

34 Ez a rang a parancsnoki lánc második eleme, utasítást csak a főhadparancsnoktól kaphat. Rendelkezik a lovasság, a tüzérség és a gyalogság fölött is. Feladatairól tratktátust írt Basta György (BASTA 1606). Valószínűleg a magyar helytartó-tábornok (Banfi) vagy főhadparancsnok-helyettes (Bagi), illetve a német *General Obristleutnant* terminusnak feleltethető meg.

35 BANFI 1940: 146, JEZSO: 73, KRUPPA 2002: 287.

36 *Il signor marchese Malatesta, il signor Paulo Savelli, il signor Horacio Baglioni hano rinunciato gli loro terzi di colonelli, et questo per la precedenza, la onde il signore ne vive molto adolorato [...].* [3.]

37 BAGI 2013: 23.

38 *[...] nel più peggio posto stano gli nostri, nondimeno fanno il debito, et credo che molto più haviamo fatto se non fosse occorso parolla tra il signor don Giovanni de' Medici et il signor Flaminio Delfini, come fu quando gli disse il signore don Giovanni che faceva molte strampalarie, ed il signor Flaminio le rispose che con ragione il tutto faceva.* [6.]

39 BRUNELLI 2008: 341.

Sforza esetében, aki Aldobrandini első expedíciójában a negyedik gyalogezred tábornoka volt,⁴⁰ ezúttal pedig saját zsoldos csapatával érkezett,⁴¹ nem tudni, hogy ki volt az ellenlábasa, Torbidi pusztán annyit jegyez föl, hogy:

A dolgok két napja elmérgesedtek, mert a *sergente maggiore* nem akar engedelmessé válni Ascanio Sforzának, de azt reméljük, hogy minden elrendeződik.⁴²

Az itáliai vezérek között a későbbiekben is súlyos nézeteltérések támadtak, bár nem tudni, hogy az alábbi részletben leírt kísérlet a tábor elhagyására valóban a viták következményének tekinthető-e:

A mantovai herceg már hazaküldte az apródjait, muzsikusait és értékesebb lovait a kíséretével együtt, úgy tudni, hogy a közte és don Giovanni de' Medici között kialakult viszály miatt. A főherceg megnyugtatta őket, de békét teremtenie nem sikerült.⁴³

Az ostrom során a hadvezetés és a katonák vallási ellentétei is felerősödtek, Torbidi a keresztény tábor problémáiért egyértelműen Ferdinánd protestáns helytartóját (*mastro*) tette felelőssé:

Mindez [ti.: a nézeteltérések a sereg elosztásáról] abból következik, hogy a főherceg vezére, aki az összes sereget irányítja, lutheránus.⁴⁴ [...] A főherceg pedig nagyon lassan végzi el, amit szükséges lenne, mindezt a vezére miatt, aki lutheránus.⁴⁵

Az említett vezér kiléte rejtélyes, hiszen az összes sereget irányító vezér, Ferdinánd, helyettese, Vincenzo Gonzaga mantovai herceg és a tanácsosok jelentős része is katolikus.⁴⁶ A protestánsok pont fordítva látták a helyzetet, és a főherceg gyengeségét az őt segítő jezsuita és kapucinus szerzetesek hibájának vélték. Jól példázza ezt a soproni lutheránus polgárok véleménye:

Ferdinánd főherceg Grazban, a Főtéren, ládákából és fatörzsekből a jezsuiták biztatására és hízelgésére felépítette Kanizsa mását, ezt a faerősséget megostromolta és nyomban be is vette. Amikor azonban a Magyarországon fekvő igazi Kanizsa ellen vonult olasz hadinépével, jezsuita és kapucinus szerzeteseivel – ezek voltak a legjobb haditaná-

40 BANFI 1939: 19.

41 BANFI 1940: 144.

42 *Et perché si mosse il sergente maggiore un pinsiero di non ubidire al signor Ascanio Sforza, si sono diferrite le cose duoi giorni, ma si crede che il tutto sia accomodato.* [8.]

43 *Il signor duccha di Mantova ha di già inviato gli suoi paggi, musici et cavalli di rispetto con la famiglia bassa, intendendosi che per disgusti nati tra lui et don Giovanni voleva andarsi a casa sua. Et s'intende che l'arciduccha l'habbi anche gli quettato, ma non repacificato.* [9.]

44 *Tutto ciò procede perché il presente mastro del arciduccha che tutti gli eserciti governa hè lutterano.* [4.]

45 *Ma l'arciduccha va lentissimo nel fare havere quello che bisogna, et tutto ciò procede dal presente mastro suo qual hè lutterano.* [6.] Kanizsa vallásos életét illetően ld. KANÁSZ 2018.

46 BAGI 2013: 21–26.

csosai és ezredesei – egy kapucinus a keresztet a várban levő törökök felé emelte, de egy ágyúgolyó kereszttestől a levegőbe repítette. [...] Azt is mondták a törökök, hogy ha lutheránusok lettek volna, akkor a grazi herceg könnyen meghódította volna őket és a várukat, mert általában különös szerencséje van a lutheránusokkal szemben.⁴⁷

Hasonló módon gondolkodtak az esetről a német és a cseh lutheránusok is.⁴⁸

A Magyarországon tevékenykedő keresztény hadak közti információáramlást jól mutatja, hogy az augusztus 3-i goroszlói csatáról már 18-án részletes jelentés érkezett Zágórába:

Továbbá [tudomásunk] van Basta György győzelméről az erdélyi [Báthory Zsigmond] felett a megszerzett zászlók⁴⁹ és ágyúk számával és az erdélyiek meneküléséről.⁵⁰

Végül az itáliai katonák személyes sorsáról is többet tudhatunk meg Torbidi leveleiből. Először is részletesen beszámol Gianfrancesco Aldobrandini haláláról: szeptember 2-án megtudjuk tőle, hogy Aldobrandini, mivel rosszul érezte magát, Varasdon maradt. Az állapota nem javult, így 14-én felvette az utolsó kenetet,⁵¹ tudata már zavaros lett, és 17-én elhalálozott. Ezt követően a testét bebalzsamozva Rómába küldték, ahol már szeptember 26-án tudtak a haláláról.⁵² A jelen tanulmány elején említett török anonim krónika szerzője – hogy győzelmük még nagyobbak tűnjön – erős túlzással a következőket jegyzi fel:

Azon túl, hogy Allah kegyelméből 12 ezer hitetlen pusztult el, még a római pápa testvérét is puska lövés érte, és meghalt.⁵³

Érdemes még kiemelni Orphinio Galliani, a tűzérség vezetőjének halálát. Bagi Zoltán Péter, összefoglalva az eddigi eredményeket, így ír az esetről:

Október 2-án bekövetkezett halálának részleteit még ma is homály fedi. Istvánffy szerint a várból ráirányzott forgótarack lövedéke vállai közé találva sebezte halálra. Ortelius már sejtelmesebben fogalmazott az üggyről, amikor lejegyezte, hogy az itáliai hadinép között egy muskétagyó oltotta ki az életét. Az ostromban személyesen részt vett Peter Casalnak pedig egyetlen egy levele sem maradt fenn szeptember vége és október 28-a között. Florio Banfi, majd az ő nyomán Benda Kálmán egyértelműen gyilkosságot feltételezett Galliani halálánál. Előbbi egy kódexben fennmaradt jelentésekre hivatkozik, amelyek naplószerűen örökítették meg az eseményeket. A magam részéről én

47 FAUT-KLEIN 1995: 76–77, 139–140.

48 Ld. TARJÁN 2009, G. ETÉNYI 2008: 80.

49 Ezek szerepelnek Hans von Aachen *A török háború allegóriája* c. festményén.

50 *Ancora vi è la vittoria di Giorgio Basti contra il Transilvano, con il numero delle insegne pigliate, et artiglierie, et della fugha loro.* [2.]

51 [5.]

52 [6.] Vö. TUSOR-NEMES 2011: 239.

53 Sudár Balázs fordítása. SUDÁR 2006: 1045.

is elfogadhatónak tartom feltételezését, miszerint egy nyílt lázadást kihasználva orvul megölték Gallianit.⁵⁴

Torbidi Galliani halálát is érintő jelentésében nem ír arról, hogy sajátjai ölték volna meg, pusztán – Istvánffyval megegyező módon – arról számol be, hogy egy a hátát és a mellkasát átütő ágyúgolyó oltotta ki az életét.⁵⁵ Feladatát a levél szerint Federico Ghislieri vette át,⁵⁶ ez egybevág eddigi ismereteinkkel.⁵⁷ Az itáliai csapatok soraiból még számos név feltűnik a jelentésekben, sokukat azonban nem tudjuk pontosan azonosítani, így a Torbidi által többször említett közvetlen felettesét (*il mio signore/padrone, monsignor mio signore*) sem. Mindenképpen említésre méltóak a pápai ezredek vezetői; a rangjukról lemondókon kívül Bisaccione Bisaccioni, Vincenzo di Santa Croce és a harcokban megsebesülő Lazzaro Magoni; és az önálló zsoldos csapatok vezetői; az említett mantovai és firenzei előkelőkön, illetve Ascanio Sforzán túl a firenzei Francesco del Monte. Az alacsonyabb rangú tisztek közül érdemes kiemelni az Aldobrandini-expedíciók kezdete óta a pápai csapatok kapitányaként szolgáló Sforza Nerit, Carlo Rossit, a mantovai lovasok parancsnokát és Francesco del Monte zsoldosainak két jelentős tagját: del Monte helyettesét, Molza da Modena lovagot és vejét, Emilio Panellini da Sienát, akik mindketten Kanizsa falai alatt vesztették életüket.

A spanyol, osztrák és magyar, sőt az oszmán vezetők közül is találkozhatunk egy-egy személlyel a levelekben, őket is igyekeztünk azonosítani és a szöveggözlés lábjegyzeteiben nevük elterjedt formáját megadni. Sajnos ez nem sikerült mindegyikük esetében, bízunk benne, hogy a kanizsai ostromra és az Aldobrandini-féle hadjáratokra vonatkozó itáliai források további feltárása és vizsgálata során fény derül kilétükre.

Összességében elmondható, hogy e levelek több szempontból is pontosítják, tovább árnyalják ismereteinket, ezekből az adatokból fentebb párat bemutattunk. A téma további kutatását illetően érdemes lesz a Florio Banfi által megtalált, ám csak kis részben kihasznált vatikáni és észak-itáliai forrásokat számba venni és rendszeresen feldolgozni.

A levelek nyelvezete és a szövegkiadási elvek

Ahogy korábban már utaltunk rá, Torbidi, leveleinek nyelvezete alapján az északolasz dialektális makrorégióból származik. Nyelvezetének leginkább északi vonása a *degemináció* (mássalhangzó-rövidülés),⁵⁸ miszerint szövegében etimológiailag hosszú mássalhangzók helyén rövid mássalhangzók szerepelnek. A *degemináció* általában ingadozik a szövegben, vagyis az érintett szavak többsége hol

54 BAGI 2013: 28.

55 [8.]

56 Ghislieri a sikertelen ostrom után összeállított Kanizsa visszafoglalását célzó haditervét ld. SZOVÁK 2018.

57 BAGI 2013: 26.

58 Ld. ROHLSF 1966.

hosszú, hol rövid mássalhangzóval szerepel, például: *colonelli* 'ezredesek' (vö. lat. *columna*), *ucisione* 'gyilkosság' (vö. lat. *occidere*), *efetti* 'hatások' (vö. lat. *effectus*), *tropo* 'túlságosan' (vö. lat. *troppus*), *matina* 'reggel' (vö. lat. *matutina* > *mattina*), stb.

Szintén a mássalhangzók hosszúságával kapcsolatos jelenség a *gemináció* (mássalhangzónyúlás) hiánya olyan etimologikusan rövid mássalhangzók esetében, melyek a középolasz és délolasz dialektusokban jellemzően megnyúlnak. Torbidi nyelvezetében ezek következetesen rövidek maradnak. Így a jelenség (*raddoppiamento fonosintattico*) teljes hiányáról beszélhetünk, ami alapján Torbidi nyelvezete egyértelműen északnak tekinthető, a toszkánnal való rokonítást pedig kizárhatjuk (az egyéb grammatikai hasonlóságok ellenére), például: *aviso* 'értesítés' (vö. toszkán *avviso*), *sicome* (vö. toszkán *siccome*), *acanto* 'mellett' (vö. toszkán *accanto*), *sebene* (vö. toszkán *sebbene*), stb.⁵⁹

Más dialektális hangtani jelenségre jóval kevesebb példát találni a szövegben, ahogy az a lenti táblázatból is kivehető. Fontos lehet a 3. sorban feltüntetett jelenség, melyben a 'dzs' [dʒ] hangot 'z'-vel megjelenítő szavak láthatók: egy olyan, főleg Itália középső északi részére jellemző folyamatról van szó, melyben a palatális 'dzs' [dʒ], és 'cs' [tʃ] mássalhangzók ejtése előre tolt nyelvheggyel történik, majdnem elérve a 'dz' [dz] és 'c' [tʃ] képzési helyét. Ha a jelenség nagy számban előfordulna, jó eséllyel a mai Emilia-Romagna tartomány területére tehetnénk Torbidi nyelvjárását, sajnos azonban csak két példánk van, a *zenerale* 'tábornok' (vö. toszkán *generale*) és a *zenero* 'vő' (vö. toszkán *genero*), valamint számos ellenpélda, például: *giorno* 'nap', *gente* 'emberek', *giovine* 'fiatal' stb.

Számtalan más, Torbidi szövegében megfigyelhető jelenség valamennyi észak-olasz nyelvjárásban előfordulhat, úgy mint a magánhangzók közé eső 't' szórványos zöngésülése (*leníció*), például: *imperadore* 'császár' (vö. toszkán *imperatore*), *non podendo* 'nem lehetséges' (vö. toszkán *non potendo*) stb.; a magánhangzók közé eső 'v' szórványos kiesése, például: *dovea* 'kellett' (vö. toszkán *doveva*), *volea* 'akart' (vö. toszkán *voleva*) stb.; a zengőhangok [l, n, m, r] utáni magánhangzó kiesése, például: *feceron resistenza* 'ellenálltak', *baron* 'báró', *morieron* 'meghaltak', *un sol giorno* 'egyetlen nap', *dar carica* 'számot adni' stb. Mégis megjegyzendő, hogy ha Torbidi nyelvezete az észak-olasz nyelvjárások keleti (venencei) csoportjába tartozna, a fenti szórványos jelenségek valószínűleg sokkal következetesebben jelennének meg, valamint hosszú mássalhangzók egyáltalán nem fordulnának elő a szövegben. Minthogy ez nem így van, feltehetőleg Torbidi venencei (ill. északkeleti) eredete is kizárható.

Az olasz nyelvjárásokban tapasztalható jelenségek sokszor fokozatos átmenetekben nyilvánulnak meg, vagyis minél jobban közelítünk egy jelenségek közti határvonalhoz (izoglossához), annál kevesebb fordul elő belőle. Minthogy a tipikusan északi jellegzetességek korlátozott számúak Torbidi nyelvezetében, való-

59 A toszkánnal való hasonlítás nem diakrón, hanem szinkrón alapon történik, amennyiben Torbidi nyelvjárása több nyelvi szinten mutat rokon vonásokat a toszkánnal, ám hangtani alapon ezt a rokonságot szeretnénk kizárni.

színűleg az északi nyelvjárási makrorégió déli részén kell keresnünk az anyadialektusát, ami újfent a mai Emilia-Romagna tartomány területére irányít minket.

Táblázat Ercole Torbidi nyelvjárásának jellemzőbb hangtani tulajdonságairól

Degemináció (az etimológiai tőhöz képest)	<i>coriero, ochio, pasa, sapia, ne dano segni, avventura, ucidono, tropo, efetti, colonelli, cavaleria, canonate, tutti gli soldati si fugono, ogi apunto, successo ocurente, cervelo, quello, una tore, profito, fredo, raguaglio, grosezza, oblige, facio, baterie, gabioni, le bracia, aproci, guera, matina, necesitato, afogavano, vachine, selati gli cavali, difficilmente, tutavia, insoma, sentinela, falito, combattere, vechio</i> stb.
A „raddoppiamento fonosintattico” hiánya	<i>sicome, aviso, assieme, presoponendo, sebene, soccorso, abbondanti, arivare, arestò, amalato, adolorato, aparir, aponto, a traverso, acanto</i> stb.
A [dʒ] hang depalatalizációja	<i>zenerale, zenero</i>
Intervokális mássalhangzó-leníció ([t] > [d])	<i>imperadore, camerade, non podendo</i>
Zengőhang utáni magánhangzótorlás	<i>feceron resistenza, il baron Ghizel, morieron, un sol giorno, ho voluto dar carica, gionseron</i> stb.
Az intervokális 'v' kiesése	<i>Mantua, dovea, vedoan, volea</i>
/sC/ előtti i-betoldás	<i>iscusare, per isbaglio, nel istesso</i>
Laterális palatalizáció ('li' [lj] > 'gli' [ʎ])	<i>tagliano, Massimigliano, cavaglier, oglio</i>
Toszkán diftongizáció hiánya	<i>nova, core, (de: luoco, fuori)</i>
Magánhangzóváltó-sok ([o] > [u], [u] > [o])	<i>ubligattho, congiongersi, ocurente, ruvinata, aponto, pore, angulo</i> stb.

Kiadási elvek

Szövegközlésünkben meg akartuk őrizni Torbidi nyelvezetének jellegzetes vonásait, ugyanis ezek nem zavarják a szöveg értelmezését. Ebből kifolyólag a szövegen a lehető legkevesebbet változtattunk. A fent felsorolt nyelvjárási jelenségeken túl megőriztük a bizonyos szavak elején található h betűket (elsősorban az *avere* és *essere* igék alakjaiban), az 'és' kötőszó különböző formáit (*e, ed, et*) és a hosszú [i] különböző jelöléseit (pl.: *artificij*)

A változtatások elsősorban a korszakban bevett rövidítéseket érintették, melyeket feloldottunk, legyenek bár udvariassági formulák (*V. Illma*) vagy hónapnevek (*7bre*). A mai olasz helyesírást alkalmaztuk az egybe- vagy különírást érintő kérdésekben (*mezzo giorno* 'dél' vagy *mezza notte* 'éjfél' jelentésben, *retro guardia*), a központosításban, a kis- és nagybetűk használatában és a diakritikus jelek alkalmazásában.

A szöveg elrendezésének jelölésére a következő jeleket alkalmaztuk:

<nnn> sor fölé beszúrt szöveg

>nnn< áthúzással törölt szöveg

Források

1. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 1.

Ljubljana, 1601. július 3. Ercole Torbidi ura és kísérete, valamint a pápai segélycsapatok egy része épségben Ljubljanába érkezett. Azért nem Triesztben kötöttek ki, mert ott pestisjárvány dúl. Gianfrancesco Aldobrandini Ferrarából Velencén át Grazba ment, ahova négy napja érkezett. Még nem dőlt el a hadjárat célja, ez lehet Szigetvár, Kanizsa és Buda is. Annyi bizonyos, hogy Ljubljanából Zágrábba mennek, ahol július 10-re tervezik a seregszemlét. Torbidi ura követet küldött Grazba további információkért.

[1r] Illustrissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

1601 Lubiana

Non prima d' hora ho dato parte a vostra illustrissima del tributto qual Gli deve la devocione della servitù mia. Hora, che con l' illustrissimo mio signore son gionto a Lubiana, città dell serenissimo arhiduccha,⁶⁰ et insieme il mio signore con tutta la sua casa et parte del' esercito tutti sani, Gli vengho a fare riverenza, et a significarGli come a Trieste, ove havevamo a sbarchare, vi è la peste et per tal causa siamo di costà venutti. L' eccellentissimo signore generale⁶¹ se n' è itto da Ferrara a Venecia et poi a Gratz, città ove habita il serenissimo arhiduccha, nella quale sono da quattro giorni in circha che vi si ritrova. Di dove si habbia a caminare l' esercito, sino ad hora non si sa, ma egli è ben vero che si va a Zagabria,⁶² discosto di costà due giornate, ove si farà la generale mostra et sarà alli dieci del presente. Di poi chi dice si anderà a Segetto,⁶³ et chi dice a Canissa, ma per quanto s' intende, Canissa hè molto fortificatta et munita d' esercito di dentro et fuori. Altri vogliono

60 Habsburg Ferdinánd, Ausztria főhercege. Vö. BAGI 2013: 6. Lásd még [3, 4, 6, 8, 9, 12, 14.]

61 Gianfrancesco Aldobrandini, a pápai segélycsapatok vezére. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [3, 5, 6, 8.]

62 Zágráb

63 Szigetvár

che si vadi all'assalto di Buda, però non vi è nova certa, essendo che il mio signore ha spedito un coriero all'eccellenza del signore zenerale, qual con la sua venuta costà porterà l'aviso certo del tutto. Ed io ne darò quel compito aviso a vostra illustrissima qual mi se gli deve per la servitù mia, et altre si farò d'ogni altra cosa degna di Lei sapendo che sempre come suo servitore gli avisi miei con buon ochio guarderà et facendo Gli humile riverenza ed bacia Egli la veste, Gli pregho da Nostro Signore Iddio il compito fine di ogni suo desio. Di Lubiana il di 3 luglio 1601.

Di vostra illustrissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Lubiana, 1601 3 di luglio, Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signor mio et padrone osservandissimo il signor cardinale d'Este, Roma

2. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 2.

Zágráb, 1601. augusztus 18. Ercole Torbidi jelenti, hogy augusztus 14-én megtartották Zábrában a pápai csapatok szemléjét és kinevezték a tiszteket. Hír érkezett Basta György Báthory Zsigmond feletti győzelméről és arról, hogy a törökök fegyverszünetet ajánlottak a császárnak augusztus 7-én 20-áig tartó haladékkal. Ugyancsak 20-án indul a sereg Kanizsa felé, amelyet könnyen bevehetőnek tartanak, noha hírt kaptak egy török felmentő sereg indulásáról. Torbidi dicséri a vidéket, amerre jár, de lakosait ellenségesnek írja le.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo Quantunque Ella conoschi quanto Gli sia ublighatto per le molte grazie di tempo in tempo ricepute, nondimeno anco ha voluto honorarmi d'una sua risposta, per la quale assieme con l'altre grazie Gli ne terò obliho perpetuo, et per significarGli quanto pasa in questi paesi. Hè che il dì quatordecì del presente fu data la mostra costà, et durò dalla mattina a grand'ora, sino alla mezzanotte passata, et nel istesso giorno furno dichiarati gli ufficiali, come vedrà vostra illustrissima. Ancora vi è la vittoria di Giorgio Basti⁶⁴ contra il Transilvano,⁶⁵ con il numero delle insegne pigliate, et artiglierie, et della fugha loro, et altre sì della pace, qual alli set del presente il turco addimandò all'imperatore⁶⁶ con la dillacione sino alli 20, et anco la dimanda che per questa gli chiedeva l'imperatore, di tutto ciò non Le do contezza presoponendo che costi si sapia. Lunì che sarà gli 20 incominciarà marchiare il campo tutto in squadrone alla volta di Canissa, la quale, sicome dicono questi ingegnieri, hè facilissima da pigliare, sebene s'intende che da quattro o sei giorni in qua vi sia venuto gran soccorso di turchi. Questi paesi poi, illustrissimo signore, sono belli et abondanti d'ogni gracia di Dio, ma nemici a noi più che tur-

64 Basta György. KRUPPA 2002: 282.

65 Báthory Zsigmond. KRUPPA 2002: 282.

66 II. Rudolf német-római császár, magyar királyként első ezen a néven. Vö. BAGI 2008: 13. Lásd még [8.]

chi, et ne dano segni, che se per aventura trovano un soldato in disparte, l'ucido-
no et lo spogliano di quanto si trova. Di quello che alla giornata anderà succeden-
do, ne darò contezza a vostra illustrissima preghandoLa ad iscusare il troppo ardi-
re del animo mio, che gli effetti che dal core vengono, non si pono celare, et col
farGli humile riverenza Le bacio la veste, preghandoLi da Nostro Signore Iddio il
fellice successo del generoso animo suo. Di Zagabria il dì 18 agosto 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ubligatissimo
servitore Hercole Torbidi

[2v] Zagabria, 18 agosto 1601, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et re-
verendissimo signore mio signor et padrone osservandissimo il signor cardinale
d'Este, Roma

3. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 3.

Varasd, 1601. szeptember 2. Ercole Torbidi és ura Varasdra érkeztek.
A pápai és az osztrák csapatok Kanizsától 15 mérföldre egyesültek,
összesen körülbelül húszezren lehetnek. Háromszáz lovas török rajta-
ütött a spanyol gyalogság utóvédjén, de mivel azok muskétások vol-
tak, a törökök elmenekültek, a spanyolok pedig nem tudták üldözni
őket. Szeptember 3-án Kanizsa alá vonul a tábor. Gianfrancesco Al-
dobrandini lázasan Varasdon maradt és Torbidi ura is rosszul érzi
magát, de ő másnap kíséretével a táborba indul. Carlo Felice Malate-
sta, Paolo Savelli és Orazio Baglioni lemondtak ezredeik vezetéséről
rangviták miatt. Ezt Aldobrandini is nehezen viselte és a sereg harci
kedvét is rombolta, a katonák kezdenek elszökni. Elfogtak két kani-
zsai törököt, akik szerint háromezren vannak az erődben.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Hora che siamo a Varaschino, città del serenissimo arciducha, luoco distante a
Canissa trentacinque miglia tagliane, Li do aviso come quattro giorni sono il cam-
po ecclesiastico⁶⁷ hè gionto a congiongersi con quello dell serenissimo arciducha,
discosto quindici miglia tagliane da Canissa, et tutto l'escercito potrà arivare al
numero di 20 mila et forse anco meno. Duoi giorni sono gli turchi andorno in nu-
mero di trecento cavalli a fare un'imboschatta per dare alla coda di certa fanteria
spagnola qual giunse, et vedendo che la retroguardia erano tutti moschettoni si
arestò, la onde scoperti furono seguiti da spagnoli, ma invano perché erano bene a
cavallo. Domani che sarà gli tre del presente tutto il campo si anderà uniti sotto
Canissa con speranza di molto presto pigliarla, sicome la mettono molto facile gli
cappitani, il signor don Giovanni de' Medici, et tutti gl'ingegneri. Il signore hè ri-
masto a Varaschino⁶⁸ amalato di febbre, ma lieve. Il mio padrone anco lui hè stato
alquanto resentito, ma domani se ne va al campo con tutti noi altri servitori. Il si-

⁶⁷ A pápai segélycsapatok.

⁶⁸ Varasd

gnor marchese Malatesta,⁶⁹ il signor Paulo Savelli,⁷⁰ il signor Horacio Baglioni⁷¹ hano rinunciato gli loro terzi di colonelli, et questo per la precedenza, la onde il signore ne vive molto molto adolorato et il campo va al rovescio perché tutti gli soldati si fugono. Si dice che in Canissa non ne sono più che 3 mila turchi, quanto referiscono duoi turchi presi di detta fortezza. Altro per hora non Le dico, et quando sarò al campo, Le darò conto d'ogni successo, et Le facio humile riverenza, baciandoLi la veste et preghandoLi da Nostro Signore Iddio il desiderato suo desio. Di Varaschino il dì 2 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ubligatissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Varaschino, 2 settembre 1601, Messer Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio siget padrone osservandissimo il signor cardinale d'Este, Roma

4. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 4.

Kanizsa, 1601. szeptember 14. Ercole Torbidi jelenti, hogy szeptember 10-én ért a sereg Kanizsa alá. Miközben az olaszok elfoglalták volna az állásaikat, Kanizsáról lovas és gyalogos törökök törtek ki. Mindkét fél kisebb veszteségeket szenvedett, de végül sikerült táborot verni. A következő nap és éjszaka a törökök lőtték az ostromlókat, a lövedékek a sátrakban is kárt tettek és több olaszt megöltek. Másnap nem történt semmi, mert még nem érkezett meg a tüzérség. Szeptember 12-én érkezett meg a toszkán gyalogság, akik a spanyolok és mantovaiak mellett táboroztak le. Szeptember 13-án érkezett meg a tüzérség 30 ágyúval, ebből négyet még éjjel felállítottatott Flaminio Delfini hétszáz lépésre az erődtől, sánckosarakkal és a hadsereg egy részével megerősítve. Szeptember 14-én megkezdődött a tüzérségi támadás, délig lőttek, amit a törökök alig viszonztak, mert a lövések nem értek el a várig, ezért éjszaka közelebbi ágyúállásokat készítettek. Az itáliai csapatok ezredekre bontásának kérdése megosztotta a vezérkart, Torbidi szerint ez vallási ellentétekből fakad.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo 14 settembre 1601

Sebene non Le poso dare aviso di vaglia nondimeno Le significherò per debito di servitù come lunedì passato, che fu gli 10 del presente, giongessimo sotto Canissa con tutto l'esercito et il signor arciducha in persona col fratello Massimigliano. Et nel voler pigliar il posto gli nostri tagliani uscirno e fanteria e cavaleria dela fortezza et feceron resistenza con ucisione dal'una et altra parte di alcuni ma in poco numero. Al fine si prese il posto et si piantorno gli padiglioni. Et per tutto

69 Carlo Felice Malatesta. Vö. BANFI 1940: 143.

70 Paolo Savelli. Vö. BANFI 1940: 143.

71 Orazio Baglioni. Vö. BANFI 1940: 143.

il giorno et la notte seguente si esercitavano gli turchi dalla fortezza a tirare cano-
nate per isbanglio alli padiglioni, tanto che nel far del giorno gionsero a un padi-
glione d'un alfiere del capitano Cognio et gettò una gamba netta a un gentilluomo
et quella gamba dette nella schiena ad un altro et lo lasciò per morto. Il martì si
restò cossì perché non era ancor gionto l'artiglieria et si hè stato in occio. Il mer-
cordì alle 16 hore gionse la fanteria toschana col signore Francesco del Monte⁷² per
generale et tiene sotto di se per cappitano il cavaglier Molza da Modena.⁷³ Questa
gente restò dal campo ove habita l'arciducha et il ducha di Mantua⁷⁴ et il signor
Gaudencio Madruzi,⁷⁵ zenerale delle genti di Spagna. La gente crovata et schiavo-
na e todescha hè una bellagente, ma poco amica a noi et vi hè sino 3 mila cavalli
stupendi a meraviglia, et poco vogliono affaticarsi atalché tutte le facioni tochino
alli tagliani. Il giovedì mattina gionse 30 pezzi d'artiglieria di 60, et la notte se-
guente il signor Flaminio Delfini⁷⁶ ne fece fare 4 pezzi 700 passi discosto alla for-
tezza bene trinziati et con gabioni forniti et parte dell'esercito nel forte ivi fatto. Il
vener mattina all'aparir del giorno (sebene tut- [1v] ta la notte hera piovutto) inco-
minciorno a dare un assalto di artiglieria per fare la brechia et tirorno sino al mez-
zogiorno sino cento tiri et gli nimici le risposero tre volte uno tiro per volta. Alla
fine si sono avverti che sono discosti assai et poco possono nuocere al nimico, tal
che questa notte facinno nuova trinciera più avanti. Ma vi è alcune disenscioni fra
queste genti dell'uno et l'altro signore che vorebbe separare la gente tagliana in
tre terzi et che in dua et che in uno. La onde ne nasce impedimento giovevolo al
nimico. Tutto ciò procede perché il presente mastro⁷⁷ del arciducha che tutti gli es-
erciti governa hè lutherano. L'esercito tutto computatis computandis può giungere
a 22 mila in circha. In Canissa si ha aviso che non sono se non 2 mila tra huomini,
donne e putti, et tra questi ne sono 600 francesi che vi erano in presidio, quando la
dierno al turcho, et alcuni francesi, che nelle fanterie herano venute sono entrati
pur in Canissa. Di quanto anderà giornalmente succedendo Gli ne darò parte che
pregandoGli da Nostro Signore Iddio il colmo d'ogni suo compita felicità Gli fac-
cio humile riverenza, baciandoGli la veste. Di campo sotto Canissa il di 14 settem-
bre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et ublighatissimo
servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo ecclesiastico sotto Canissa il 14 settembre 1601, Messer Her-
cole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone
osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

72 Francesco dal Monte. Vö. BANFI 1940: 144. Lásd még [10, 12.]

73 Molza da Modena, pontosan még nem azonosított személy. Vö. VENTURI BARBOLINI 2002: 57. Lásd még [9.]

74 Vincenzo Gonzaga. Vö. BAGI 2013: 12. Lásd még [9.]

75 Gaudenzio Madruzzi (Gianangelo Gaudanzio di Madruzzo). Vö. BANFI 1940: 144, BAGI 2016: 53. Lásd még [9, 12.]

76 Flaminio Delfini. Vö. BANFI 1940: 144. Lásd még [6, 7, 8, 12.]

77 A főherceg vezérkarának egyik lutheránus tagja. Lásd még [6.]

5. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 5.

Kanizsa, 1601. szeptember 16. Ercole Torbidi rövid jelentésében továbbra is húszezer körülre becsüli az ostromlók létszámát és a gyors győzelem reményében ír. Ura Varasdra ment néhány kísérőjével, hogy meglátogassa a haldokló Gianfrancesco Aldobrandinit, aki már az utolsó kenetet is felvette.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Con un'altra mia del campo Le ho significato tutti gli successi sin hora seguiti e del acampo delli tagliani et unghari, crovati, schiavioni et del stato di Spagna, et anco il numero del esercito qual ariva a 20 mila in circha. Et come di già quattro giorni sono si hè incominciata la batteria, et sperano presto haverne la vittoria. Ogi apunto monsignor mio signore hè gionto su le porte a Varaschino con alcuni servitori suoi, et la cause hè questa che il signore Giovanni Francesco da duoi giorni in qua hè stato dato per morto dalli medici, et sin hora ha havutto l'oglio santo. Di tutto ciò ne ho potuto dar parte a vostra illustrissima et reverendissima sicome farò sempre d'ogni altro successo ocurente, et preghando Gli da Nostro Signore Iddio il fine d'ogni suo desio Le facio humile riverenza, di Varaschino il dì 16 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Varaschino, 16 settembre 1601, Messer Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

6. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 6.

Kanizsa, 1601. szeptember 23. Ercole Torbidi tájékoztatja d'Este bíborost, hogy szeptember 17-én a nap huszonharmadik órájában meghalt Gianfrancesco Aldobrandini, agóniájáról és testének Rómába szállításáról részletesen ír. Az ostromot illetően jelenti, hogy a tüzéséget öt helyen állították fel, a firenzeiek pedig átjutottak azon a hídon, amelyet a törökök az egy évvel korábbi ostrom alkalmával építettek, de nem romboltak le a vár bevétele után. A hídon eljutottak egészen a falig, megkezdték a rongálását. A firenzeiek után nyomultak a spanyolok és elfoglaltak egy tornyot, ahonnan tudják lőni Kanizsát. A másik oldalról támadnak a magyarok és horvátok, a legrosszabb helyről pedig a pápai csapatok. Az ostrom elégtelen haladásáért Torbidi a havazást és a vezérkari ellentéteket okolja.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Si detti aviso dell'infermità greve dell signor Giovanni Francesco, hora Le do aviso come lunedì, che fu gli 17 del presente, alle 22 hore et ½ ne passò a miglior vita, et molto santamente havendo chiesto tutti gli sacramenti da sè, et havendo

anco palesato alcune cose di sgravamento della consienza, come di pagare chi dovea rendere quello che haveva havuto da una certa vedoan et simili. Dopo morto fu riaperto et trovatosi gli interiori belli come il cervelo, et il tutto posto in una cassa di piombo imbalsamato in guisa che potrà si intiero vedere a Roma dela sua famiglia. Non ha parlato niente et non si sa quel che habbia da essere, spettandosi aviso del tutto da Nostro Signore. Intanto la guera va avanti, et si hèn in cinque luochi posto la batteria, et si sta di giorno in giorno spettando di darla. Intanto gli fiorentini sono passato per un ponte quale gli turchi già havevano fato quando fu presa Canissa et non l'havevano guasto. La onde sono apostati sotto la muraglia che in pochi giorni lavorerono con gli pichoni al muro, et sino ad hora saria il tutto finito. Ma l'arciducha va lentissimo nel fare havere quello che bisogna, et tutto ciò procede dal presente mastro suo qual hèn lutterano. Nondimeno con l'aiutto di Dio speriamo haverne la vittoria in pochi giorni, essendo che dietro a firentini sono andati spagnoli, et hanno pigliata una tore, dove stano a battere Canissa. Et dal altra parte gli ungari et crovati et altri, nel più peggio posto stano gli nostri, nondimeno fanno il debito, et credo che molto più haviamo fatto se non fosse occorso parolla tra il signor don Giovanni de' Medici et il signor Flaminio Delfini, come fu quando gli dise il signore don Giovanni [1v] che faceva molte strampalarie, ed il signor Flaminio le rispose che con ragione il tutto faceva. Et altre cose sogionse il signor don Giovanni per le quali gli nostri pocho doppoi hanno acquisitato et credo se altro che gli nostri non vi fossero, per tal rispetto non si faria profito alcuno. Altro non vi hèn costà senon grandissima fredo in modo tale che fa la neve et habbiamo bisogno di levarsi di qua. Et di quanto anderà sucedendo alla giornata Gliene darò raguaglio compito, et preghandoLi da Dio Nostro Signore ogni sua fellicità compita me Gli raccomando in gracia, et Le facio humile riverenza. Del campo sotto Canissa il dì 23 settembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affidatissimo et devotissimo servitore Ercole Torbidi

[2v] 1601. 23 et 27 settembre, Ercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

7. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 7.

Kanizsa, 1601. szeptember 29. Ercole Torbidi jelenti, hogy szeptember 29-én reggel három helyen készítenek elő tüzérségi támadást: a firenzeiekénél, a németeknél és a pápai csapatoknál. Húsz katona megpróbált átkelni a mocsáron, de sikertelenül, mert a torkukig ért a víz. Flaminio Delfinit kis híján elfogták a törökök, amikor négy nappal korábban felderítő útra indult. A keresztény táborban úgy tudják, hogy török segítség várható, és hír érkezett Fehérvár elfoglalásáról.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Sebene costà le cose passano tanto fredamente, quanto dir si possa, in modo che non vi è cosa memorabile. Nondimeno per l'obligo che Gli tengo Le do aviso

come in venti giorni che siamo sotto questa piazza, non habbiamo ancor fatto cosa alcuna sebene questa mattina si era preparata la batteria in tre luochi, tutti dalla banda ove sono posti gli firentini, et gli tedeschi, et poi dalla parte ove siamo posti noi. Si erano pigliati vent'homini per compagnia per passare gli paludi et pigliare le trinciere al turcho, ma il tutto hè reuscito vano, per la grosezza del aque che arivavano alla sumità della golla a soldati. Per la qual causa il tutto si è diferrito bisognando trovare altra invencione per pigliare la forteza. Gli fredì costà vanno continuando al solito. Quattro giorni sono il signore Flaminio Delfini andando con tre caporalli per il palude riconoscendo il luoco fu sopragionte da un'imbo-schata di turchi che nel istesso paluda erano nascosti. Et perché il signore Flaminio era a cavallo, crederno gli nimici che d'altri vi fossero, et sterno chetti. Quando gli tre a piedi gionsero, uscirno fuori gli turchi et gli fecero prigioni et conduserogli in Canissa. Et afaticha il signor Flaminio si puote salvare. Costi non si spetta soccorso per turchi, et hè vero la presa d'Alba Regale. Et questo hè quanto occorre et col pregharLe da Nostro Signore il colmo di ogni suo desio Le facio riverenza. Dal campo sotto Canissa il dì 29 settembre 1601.

Di vostra maestà reverendissima affezionatissimo servitore Ercole Torbidi

[2v] All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

8. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 8.

Kanizsa, 1601. október 6. Ercole Torbidi jelenti, hogy október 5-én megérkezett a császár ezerötszáz lovasa a főherceg segítségére. A pápai had egy része átvonult a firenzeiek táborába, de az új táborhelyen a talaj rossz állapotú a folyamatos lövésektől. Csak Santa Croce és Bissaccioni ezredei maradtak a helyükön, hogy a törökök kitörését megakadályozzák. A török védműveket egészen a falig lerombolták, az ostromlók feltöltötték az árkokat. Október 7-re erős tüzérségi támogatás mellett ismét megtámadják a törököket. Torbidi lejegyzi Orphinio Galliani, a tüzérség irányítójának halálát, akinek a helyére Ferdinánd főherceg Federico Ghislierit jelölte ki. A török tüzérek eltalálták Flaminio Delfini sátrát, a lövés több tisztet megölt, köztük Vincenzo di Santa Croce ezredest. Szintén elesett Lorenzeto da Santa Nattoglia hadmérnök, miközben a vár rajzát próbálta megszerezni. Gianfrancesco Aldobrandini halála után változatlanul maradtak a tisztek, három napja Pietro Aldobrandini bíboros brévékben kijelölte az új vezetőket, Flaminio Delfinit megerősíti az elhunyt Aldobrandini pozíciójában, Ascanio Sforzát pedig a főhadparancsnok-helyettesnek jelöli ki, ezek az intézkedések súlyos nézeteltéréseket okoztak.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Per non manchare del debito mio havendoGli ad ogni posta significatto il successo di costà, a questa ancora Li rispondo alla di vostra illustrissima, per la quale

sempre mi si vano gli oblighi acrescendo, Le dico che hieri alle 21 hora gionsero 1500 cavalli del imperadore in aiuto al arciduccha, et tutto l'esercito ecclesiastico passò dalla parte ove sono acampati gli firentini et altri. Et oltre la palude, ove erano gli nostri, vi sono rimasti duoi terzi l'uno del collonello Bisacione⁷⁸ et l'altro del Santa Croce⁷⁹ et stanno nelle trinciere quale havevano fate gli nostri afine che gli nimici non escano da quel lato. Da questa parte, ove venuti siamo, la terra hè molto ruvinata dalle baterie continue et levate tutte le difese al nimico, in modo che con gabioni et fasciri sono andati riempendo la fossa sino apresso la muraglia distante una picha et mezzo. Come si dice ancora che domani si darà la batteria generale et l'assalto delli turchi. Non si sente alcuna nova di soccorso. Quattro giorni sono il colonnello Orfeo,⁸⁰ generale del'artiglieria et il factotum in questa guerra, fu passato da una banda all'altra per fianco con un sagro del nimico et hè morto. E in luoco suo il serenissimo arciducha ha creato il baron Ghizel.⁸¹ Un giorno avanti questo il signore Flaminio Delfini significando al colonnello Santa Croce et al sergente Durante et al cappitano Giosue quello che la notte doversi fare, vene una cannonata et lascio il signore Flaminio, et colse a mezi il braccio al Santa Croce et la passò, et gettò via tutte due le bracia al sergente, pure pas- [1v] sò il petto et il fianco al cappitano, la onde in un istante ne morieron. Un Lorenzeto da Santa Nattoglia, ingegniero del campo nostro pigliando il disegno della fortezza fu amazzatto dal nimico. Doppo la morte del signore gli ufficiali sono rimasti cossì. Hora 3 giorni sono il cardinale Aldobrandino⁸² mandò un breve al signor Flaminio Delfini creandolo vicegenerale, et uno al signor Ascanio Sforza creandolo mastro di campo generale, et ad altri ufficiali concernenti alla guerra, gli ha mandate le sue patente. Et perché si mosse il sergente maggiore un pinsiero di non ubidire al signor Ascanio Sforza, si sono diferrite le cose duoi giorni, ma si crede che il tutto sia accomodato. Et di quanto anderà succedendo Gli ne darò aviso et col pregharGli da Iddio ogni fellicità Le bacio humilmente la veste. Dal campo ecclesiastico sotto Canissa il dì 6 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo ecclesiastico 6 ottobre 1601, Don Hercole Torbido; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

9. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 9.

78 Bisaccione Bisaccioni. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [12.]

79 Vincenzo di Santa Croce. Vö. BANFI 1940: 144.

80 Orphinio Galliani, a keresztény hadak tűzért és hadianyagért felelős tisztje (*General Obrist-Zeugmeister*). Vö. BAGI 2013: 26.

81 Federico Ghislieri hadmérnök, a hadjárat műszaki tanácsosa. Vö. BANFI 1940: 144.

82 Pietro Aldobrandini bíboros, camerlengo. Vö. HC: IV, 4.

Kanizsa, 1601. október 14. Ercole Torbidi jelenti, hogy pusztán egy napig lőtték a falakat és három helyen sikerült is áttörni, de azután elakadt a támadás és az ellenség megerősítette a falakat, erősebb védműveket csinált, mint korábban. A firenzei, spanyol és pápai csapatok be akartak törni a réseken, de, miközben átkeltek a mocsáron, sokan megsebesültek és meghaltak. Don Giovanni de' Medici eltávozási engedélyt kért a főhercegtől a viták miatt, de az megtagadta. Mantova hercege a zenészeket és a háza népét már hazaküldte ugyanebből az okból. A főherceg próbálta őket nyugtatni, de nem járt sikerrel. Más itáliaiak, így Torbidi ura is, kezdik hazamenekíteni értéktárgyaikat. Nagy veszélyben vannak az ostromlók a két napra lévő ötvenezer fős török felmentő sereg miatt. Torbidi hiányolja az ellátmányt is, nem lát esélyt arra, hogy a hídon átkeljenek. Várják Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel tízezer fős felmentő seregét.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Conforme al obligho et debito mio Le scrivo a questa posta ancora sicome a tutt l'altre ho fatto, et per farGli sapere quanto di qua occorre Le dico che siamo intorno all'assedio di Canissa et un sol giorno si hè datta la batteria in modo che in tre luochi si era fatta la brechia et levate tutte le difese al nimico. Si sono poi fermati et gli nimici hano fortificate le moraglie, et hanno posto le difese molto più forte di prima. Et nel voler fare gli aproci gli nostri, gli firentini et quelli del Madrucci per passare le paludi molti ne vengono e feriti e morti. Sicome aponto ocurre l'altra notte al cavaglier Molza da Modena che essendo dietro a un gabione per passare la palude un pezzo gli vene nella schina, et perché haveva il petto a botta lo portò lontani una picha di dove lo prese, et non passò il petto, ma lo taglio a traverso. Et l'altra mattina una moschetta colse nella fronte al conte di Carpegna, et in un istante l'ucise, et molti altri che longo saria il raccontarGli. Il signor don Giovanni per disgusti havutti ha pigliato licenza dal arciducha, ma però non l'ha conseguita. Il signor duccha di Mantova ha di già inviato gli suoi paggi, musici et cavalli di rispetto con la famiglia bassa, intendendosi che per disgusti nati tra lui et don Giovanni voleva andarsi a casa sua. Et s'intende che l'arciduccha l'habbi anche gli quettato, ma non repacificato. Hora costà si vive in grandissimi pericolo, essendo due giornate discosto l'esercito turchescho, in numero di 50 mila quasi tutti cavalli, et si spettano di ponto in ponto costà. Et perché non si vede alcuna provigione fatta in questo esercito, vado inmagginandomi che si voglia pigliare la fughia, che Dio no'l voglia [1v] che al passare la palude sopra un ponte largho dieci palmi et longo duoi quarti di miglio tagliano, tutti saressimo tagliati a pezzi. Egli è poi vero che anco s'intende che l'arciducca Mattias et il duccha di Mercurio⁸³ con l'esercito suo di 10 mila combatenti, gli viene caminando per fianco a buone giornate et ha avisato l'arciducha che stia parato alli passi, che anch' egli farà il debito quanto più potrà, cossì se ne stamo su l'avisò. Et il mio padrone ha mandato l'argenteria et il suo meglio a Varaschino, et anco gli altri signori hanno il simile

83 Philip Mercour herceg. Vö. BAGI 2008: 7. Lásd még [10, 11, 12, 13, 14.]

fatto. Et io per me sempre ne sto con gli stivali et speroni in piedi anco la notte col mio valigino acanto, et perché non vi sono molti cavalli da sella del padrone, me ne ho adochiati un leardo da carrozza per levarmi delli affari, se occorerà. Di quando anderà succedendo Gliene darò parte racurdandomeGli servitore in gracia, et augurandoLi da Dio, Nostro Signore il colmo d'ogni suo contento. Del campo sotto Canissa il dì 14 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] 14 ottobre 1601. Dal campo ecclesiastico sotto Canissa, Don Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

10. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 10.

Kanizsa, 1601. október 16. Ercole Torbidi soron kívül Lazzaro Magoni tábori papjával küld jelentést Alessandro d'Este bíborosnak. Az előző napon kitörték a törökök és a hídon átjutottak a firenzeiek állásaiig, a török muskétások lövéseitől meghalt Emilio Panellini, további tizenkét tiszt és húsz katona. A keresztény tüzérségnek köszönhetően viszont sok török is meghalt. A török felmentő sereg siet, de úgy építették az állásokat az ostromlók, hogy kevesen is föl tudják tartóztani őket. A keresztények alkalomadtán kilovagolnak foglyokat ejteni.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo Venendo in Italia il padre, qual hè stato costi cappellano del collonello Maghona⁸⁴ et essendo molto amico mio et servitore a vostra illustrissima, li ho voluto dar carica che in nome mio venghi a basciarGli la veste racurdandomeGli servitore di vivo cuore et altri si perché Le significhi gli successi sinhora costà ocorsi. Nondimeno conforme al debito mio Le significherò l'occorso dalla posta passata sino ad hora, qual hè che hieri su il mezzogiorno surtirno gli turchi fuori di Canissa et per il pantano gionseron alle trinciere de firentini, et ivi incominciorno a combattere. Et perché erano discosti alla muraglia due piche gli altri turchi stavano a tirare con moscheti, et artiglierie et ferirno et amazzorno assai taliani, fra quali ne si trovò morto il cavaliere Panolini da Siena, gran priore di Pisa et zenero al signor Francesco del Monte,⁸⁵ giovine di 28 anni et sino a dodici tra cavalieri, cappitanii et nobili, et sino a 20 di serviti. De turchi assai ne furono uccisi e ferriti, sicome si poteva vedere per gli colpi del artiglierie nostre. Del soccorso nimico par che si sia refredato, sebene gli nostri hanno pigliato gli passi et hano trincerato gli transiti in modo che pochi pono vietare il passo a molti. Et vanno fuori alle volte a scorere et pigliano qualche turcho. Del essercito del arciduca et duca di Mercurio non s'intende se per ancora si siano azufati insieme. Si altro di novo anderà suce-

84 Lazzaro Magoni. Vö. BANFI 1940: 143. Lásd még [13, 14.]

85 Emilio Panellini da Siena, Francesco del Monte Gentilina nevű lányának első férje. Vö. LITTA 1819: LV, tav. 12.

dendo Gli ne darò parte, racurdandoGli l'esserGli servitore che mi strona a ciò fare, et facendoGli humile riverenza Le bacio la veste et Gli raccomando in gracia il padre portatore che molto Gli vive servitore. Del campo sotto Canissa il dì 16 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa il 16 ottobre 1601, Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone osservandissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

11. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 11.

Kanizsa, 1601. október 20. Ercole Torbidi nem jelent érdemi fejleményt az ostromról, de közli a hírt, hogy négy-hat napja Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel megütköztek a budai pasa seregével, a pasát megölték, seregét szétkergették. Ezért a kanizsai pasa intézkedett a török sereg maradékának összegyűjtéséről, hogy felmentsék Kanizsát. Az ostromlók nem rendelték el az általános tüzérségi támadást, de folytatják az előretörést, eljutottak a vizesárokig, felépítették a hidakat és a fedezékeket, de kevés ember maradt, sokan elszöktek, a halott pedig annyi, hogy az ágyúk is őrizetlenül az ellenség kezére kerültek az állásokban. A törökök harciassága és a keresztény had rendezetlensége miatt az a vélemény terjed, hogy az ostrom sikertelen lesz.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Costà non vi hèn per ancora successo, ne progresso di questa guera, in modo che se Gliene possa dar raguaglio, nondimeno Le darò parte come vi è aviso per certo che cinque o sei giorni sono siano venuti a' fatto d'arme il ducca di Mercurio, l'arciducca Mattias col bassà di Buda⁸⁶ et suo esercito, qual veneva come nell'altra mia le scrissi per socorere Canissa; e che in tal fatto d'arme sia rimasto morto il bassà di Buda et tutto il suo esercito rotto. Però quel di Segetto⁸⁷ v'è recapezzando l'esercito sbandato et l'unisce forse per risolvere come disopra. Non hanno ancora cotesti signori ordinata generale batteria, et vanno di continuo facendo gli suoi aprochi, et sono gionti tuti alla fossa, et hanno alestiti gli ponti, gli ripari et ogni cosa. Ma vi hèn poca gente rimasta in tutti gli eserciti, sì per l'esserne fuggiti assai, come anco morti. Et chi moiono giorno e notte per mane delli nemici havendoli lasciato un'altra volta pore gli pezzi alle difese. In modo che mediante il valore de turchi rinchiusi, che molto sono valorosi, et il poco ordine di chi rege questa guera, si tiene opinione che non si piglii essendovi molti impedimenti, quali a vostra illustrissima significherò a bocca in breve tempo. Et preghandoGli da No-

86 Mankirkusi Muhammed, budai pasa, október 15-én Fehérváron hal meg. Vö. GÉVAY 1841: 21. Lásd még [12.]

87 Terjái Hasszán, a Szigetvárért is felelős kanizsai pasa. Vö. BÁNLAKY 1940: 350. Lásd még [12.]

stro Signore Iddio la compitta et desiderata sua fellicità Le facio riverenza. Del campo sotto Cannissa il dì 20 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor cardinale d'Este, Roma; Del campo ecclesiastico 20 ottobre 1601, Don Hercole Torbidi

12. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 12.

Kanizsa, 1601. október 27. Ercole Torbidi jelenti, hogy másnap, szent Simon és Júdás napján, megindítják az ostromot öt helyről, a tüzéséget nyolc helyen állították fel. A támadást az összes helyről megindítják, mivel a törökök nagyon csökönyösen és bátran tartják magukat. Ezután ismerteti az előző héten történeteket, illetve említést tesz arról, hogy a levél megírását megelőző kedden volt egy éve, hogy a törökök elfoglalták Kanizsát. Október 23-án (a levélben hibásan 29-én) Mátyás főherceg parancsára bemutatták a budai pasa és helytartójának fejét Ferdinánd főhercegnek. Továbbá értesülést kaptak arról, hogy egy napig harcoltak a török ellen komoly keresztény veszteségekkel, de végül legyőzték a törököt, kétszáz foglyot ejtettek, negyvenhat ágyút zsákmányoltak és kilenc főtisztet - köztük a fent említett fejek birtokosait - megöltek. Október 25-én Mátyás főherceg és Lotharingiai Fülöp Emmánuel egy másik erőd ostromára haladva megütköztek a boszniai pasával és az ő seregét is szétverték és számos ágyút és felszerelést szereztek. Ugyanaznap este az eddig azonosítatlan *vicere albano* ötszáz embere megütközött a kanizsai pasa helytartójával és száz emberével, aki a Szigetvár felé vezető utat őrizte és a szétvert török seregek maradványát gyűjtötte össze Kanizsa felmentésére. Az ütközetben a horvátok elfogták a szigetvári helytartót és még húsz törököt, megöltek tízet, a többi elmenekült. Aznap reggel odavitték a szigetvári török helytartót a kanizsai falakhoz és kihívták a pasa titkárát és egy tisztet tárgyalni, felszólították őket a megadásra, mivel nincs utánpótlásuk. A törökök nem válaszoltak, csak puskákkal kilóttak. Október 24-én reggel trombitásokat és egy törökül beszélő katonát küldtek a törökökhöz, hogy mutassák be nekik a pasák lándzsára tűzött fejait, amelyeket felismertek, de ezúttal is csak kilövéldöztek rájuk. Minden nap próbálnak ostromgépekkel előrehaladni és ágyúállásokat építeni minden lehetséges módon és helyen, minden nap van egy-két sebesült és halott, összesen már nyolcvan, a törökök kitartása miatt viszont sokan menekülnek, alig nyolcezer gyalogos maradt. Október 26-án este a törökök ismét kitortek a pápai csapatokra és felgyújtották az állásaikat,

a nagy szél és lövöldözés miatt ezeket nem tudták eloltani, végül maguktól aludtak ki.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone osservandissimo

Credo che per le mie sino ad hora l'haveva inteso, ogni successo della guera havendoGli ogni settimana per la posta inviato mie lettere. Hora Le dico che domani al alba che sarà il giorno di santo Simone et Juda, giorno di gran memoria, si da l'assalto a Canissa, in cinque luochi. Il signor Ascanio Sforza ha pigliato per sua impresa l'assalire un forte fuori della città, di gran momento, et solo con 200 homini dalla parte hove si hè battuto a un cappo quadrangolo alla cortina del baluardo <verso il forte del signor Ascanio>; il signor Francesco del Monte con la gente di Firenze al mezzo ove hè la porta; il signor Flaminio Delfini con la gente di nostro signore a un baluardo nel fianco tra il cantone et la porta; il signor Gaudenzio Madruzzi con la gente di Spagna all'cantone del angulo; la gente thedescha dalla parte di dietro della fortezza. Continua però al posto del signor Ascanio Sforza il colonello Bisacione con 400 homini. La batteria formata si hè data duoi giorni, con otto batterie l'una di Carlo de Rossi qual tirava al cantone de thedeschi con sette pezzi grossi di 80; al'istessa la batteria del arciducca con 3 pezzi al baluardo del fianco tra la porta e il cantone; la batteria de thedeschi ove erano 6 pezzi grossi et più avanti per linea diretta; un'altra ove erano pur thedeschi con 3 pezzi grossi, ma tagliati, alla cortina del ponte; tre pezzi di colabrina che governano gli anconitani nostri; et più di sopra altro quattro pezzi governati da firentini alla cortina del baluardo; al cappo verso il forte del signor Ascanio una batteria di thedeschi et tagliani di sei pezzi grossi; et di sopra la batteria di don Giovanni ove sono quattro pezzi. Domattina all'alba si batterà con tutte la camerade una volta, et poi si assalirà le mura essendo molto gli turchi ostinati et bravi per le cosse qui sotto conosiuti.

[1v] Cose ocorse questa settimana

Martì a sera che giusto era un anno che Canissa fu presa dal turco et in particolare dal luocotenente⁸⁸ di Hebreim bassà⁸⁹ che hora stava per luocotenente col bassà di Buda.

In questa sera delli 29 del presente fu per ordine del arciducca Mattias presentate al'arciducca d'Austria la testa del bassà di Buda et del suo luocotenente, qual un'anno era havea presa Canissa. Et avisava che tutto un giorno durò la battaglia con gran mortalità de nostri, alla fine si posero gli turchi in rotta, et ne pigliorno da ducento vivi, et morti nove prenzipali di loro tra quali gli duoi sudetti, et ne pigliorno 46 pezzi d'artiglieria. Doppo duoi giorni il ducca di Mercurio et Mattias andando per assalire una certe fortezza del nimico si afrontorno col bassà della Bosna⁹⁰, qual veneva in soccorso a Canissa, et l'uciseron et messo in rotta il suo esercito con gran preda di arnesi et artiglierie.

88 Mehmed kethüdä. Dámád Ibrahim pasa helyettese. Vö. SUDÁR 2006: 1034.

89 Dámád Ibrahim pasa nagyvezír, aki elfoglalta Kanizsát. Vö. SUDÁR 2006: 1025.

90 Dervis boszniai basa. Vö. TÓTH 2000: 338.

Giobia a sera 500 huomini del vicerè albano andando in corso s'afrentorno nel luocotenente del bassà di Canissa,⁹¹ qual stava per straza a Segetto con 100 cavali, essendo il bassà di Canissa anco bassà di Segetto. Et questo luocotenente andava raccogliendo la gente sparsa del bassà di Buda et della Bosna, per venire a soccorrere Canissa. Alla fine incominciorno bataglia gli turchi et gli crovati, et pigliorno il luocotenente di Seghetto, et ne pigliorno sino 20 altri, et ucciseron sino 10, l'altri fuggiono.

Questa mattina l'hanno menato alle muraglia di Canissa per parlamentare et ha chiamato per nome un cappitano et il segretario del bassà, quali sono venuti et l'hanno visto et sentito parlare, qual gli significava l'arendersi non podendo avere né soccorso, né di gente, né (...) ⁹² veduto. È sentito et mai gli hanno risposto, se non con moschettoni.

Mercor matina mandorno gli trombetti, et uno che parlava turcho a parlamentare, et a fargli riconoscere le teste de suoi, quale poseron in cima alle piche, et pare videron et inteseron; ma con risposta di moschettute di modo che vengono conosciuti per molto bravi soldati. Ogni giorno et notte andando con invencioni, ponendo e cannoni e sagri e colubrine, e per fianco e in terra e per rimpetto in modo che ogni giorno comput- [2r] tato il giorno et la notte, et l'uno per l'altro tra ferriti et morti ne vengono in tutte le nazioni più di 80. Atalché chi ha cognizione di guerra, la tiene per una delle più aspre guerre che si sia veduta molto tempo fa. Molti soldati in tutte le nazioni si sono fuggiti in modo che non siamo in tutti 8 mila fanti, perché l'animo di questi turchi hè tanto grande.

Hier sera al imbrunire di prima sera uscirno fuori et veneron sopra gli nostri posti, et accesero il fuoco alli gabioni nelli nostri aprochi in tre luochi, et perché tirava vento, n'arseva assai. Alla fine si estinse non potendolo humane forze estinguere per il gran moschettare et bombardare che facevano gli turchi. Di quanto anderà succedendo Gli ne darò parte, sicome hè debito mio, et per fine Le facio humile riverenza preghandoLi da Nostro Signore Iddio ogni suo bene. Del campo sotto Canissa il dì 27 ottobre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa 27 ottobre 1601, di Messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d'Este, Roma

13. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 13.

Kanizsa, 1601. november 4. Ercole Torbidi jelenti, hogy a Simon és Júdas napi támadás az előző levélben leírtak szerint lezajlott, de a futóárkok harminc lépéssel elmaradtak a várároktól, így a hidak és az átkelő szerkezetek fölöslegesnek bizonyultak, mert a várárok megköze-

⁹¹ Iszkender, a kanizsai pasa helyettese. Vö. SUDÁR 2006: 1035.

⁹² Lakúna.

lítése közben a keresztények a mocsárba fulladtak vagy lelőtték őket. A firenzeiek és a pápai csapatok közt ötszáz halottat számoltak, rengeteg német halott is van, Lazzaro Magoni ezredes megsérült súlyosan a combján, Sforza Neri is, és Pompeo Cesi puskalövésektől a karjain, így visszavonultak. Ascanio Sforza ostroma is sikertelen volt, vissza kellett vonulniuk, különben mind megfulladtak volna. Négy napon belül várják Lotharingiai Fülöp Emmánuel seregét, mivel a törökök folyamatosan visszavonulnak Szigetvárig és hagyják hátra a várakat, amelyeket felégetnek. A keresztények elfogtak három törököt, akik azt mondják, hogy Kanizsán már nincs kenyér sem felszerelés, és már megették a marhákat, most a lovakat eszik meg. Azt is jelentetik, hogy bent csak kétezer török volt, közülük háromszáz janicsár, és a pestistől és tüzéségtől már annyian meghaltak, hogy ötszázan maradtak, abból is csak háromszáz hadrafogható. Bizonyos urak azt akarják, hogy a második roham szent Márton napján legyen.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone colendissimo

Perché la conoschi et sapia quanto costà ocore, Le do parte come dominica passata di buon hora si dette l'assalto in quella guisa et modi che con l'altra mia gli accennai. Ma quello che più importava era ed hè che gli aprochi non arivavano alla fossa di 30 passi, in modo che gli artificij et ponti fatti furno indarno perché volendo gli nostri apresarsi al fosso restavano sepolti in la palude atalché dal artiglierie et moschetate e acqua restavano morti, in modo che tra gli firentini et gli papalini tra morti e feriti passarno 500, deli tedeschi assai, et non si puote far cosa alcuna, si ritirorno con questa perdita, et il colonello Lazzaro Magone ferito in una coscia malamente. Il suo alfiere, et di suo (...?)⁹³ morti, il cappitano Sforza Neri ferito in un piede, il cappitano Pompeo Cesi ferito di due moschettate, una per bracio, et molti altri. Il signor Ascanio >con< Sforza con la sua invencione di assalire il forte >ni< rimase la fogia sopra, perché fu necessitato al tornarsene altrimenti si afogavano tutti nella palude. Tra quattro giorni si spetta costà il ducca di Mercurio con il suo esercito essendosi gli turchi retirati et lasciate certe fortezze, come sarebbe Bobore⁹⁴ et un'altra, quale tutte hanno arse, et si sono retirate in Seghetto. Dal assalto in qua gli turchi non hanno più tirato in modo che pare si sia stabilita pace. Gli nostri hanno pigliato tre turchi, duoi insieme in un giorno et l'altro in un'altro giorno. Et dicono che in Canissa non vi hanno pane ne municione da guerra, et hanno mangiato le vachine che entro haveano, et che hora mangiano gli cavalli. Dicono ancora che entro vi erano 2 mila turchi tra quali vi erano 300 gianizeri, et che dalla peste et artiglieria sono morti, in modo che non sono se non 500, et da combattere 300. Codesti signori hanno pensiero di dare l'asalto secondo il giorno di Santo Martino. Che quanto anderà sucedendo Gliene darò parte et facendoLi humile riverenza Le bacio la veste. Del campo sotto Canissa il dì 4 novembre 1601.

93 fo^{lo} – Eddig feloldatlan rövidítés.

94 Babócsa

Di vostra illustrissima et reverendissima affezionatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal campo sotto Canissa il 4 novembre 1601, messer Hercole Torbidi; All'illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor cardinale d'Este, Roma

14. Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborosnak

ASMo C. Est. Amb. Ungh. b. 4. fasc. 38. no. 14.

Kanizsa, 1601. november 10. Ercole Torbidi jelenti, hogy a keresztény táborban nagy a félelem, mivel Szigetváron tizenötezer török lovas összegyűlt és levágtak kétszáz embert Herberstein katonái közül. A lovakat éjszaka is nyergelve tartják, és nappali őrseget kell állítani, mert sok olasz megszökik, sok a halott és körülbelül kétezer a sérült, így nem tudnak harcolni. Giovanni de' Medici kiépített egy állást a tüzéségnek a pápai sereg és az ő csapatai között, amelyet szükség esetén a pápaiak is használhatnak. A kevés megmaradt olasz bátor, viszont a németek gyávák, a főhercegre is átragadt a félelmük. Zrínyi jelentette csütörtökön a főhercegnek, hogy török felmentő sereg jön, de sem akkor, sem azóta nem érkezett. Viszont folyamatosan érkezik Lotharingiai Fülöp Emmánuel herceg serege, ezer gyalogos már megérkezett, további hatezer gyalogost, háromezer-ötszáz lovast és hatszáz pánclázatot várnak, sőt magát a herceget is. Ha megérkezik ez a sereg, akkor fognak tudni majd harcolni, hiszen a törököket akkor is megverték két alkalommal, amikor azok hatvanezren voltak. Leírja a csütörtök reggeli török kitörést, melyben a pápai csapatok hősiesen helytálltak, és Vincenzo Panduzzi halálát péntek este. A szent Simon és Júdas napi támadásban megsérült Lazzaro Magoni jobban van.

[1r] Illustrissimo et reverendissimo signore mio, signore et padrone colendissimo

Dagli avisi passati l'haverà inteso come passò l'assalto, hora Le dico che stiamo in non poco timore essendosi raccolti sino 15 mila cavali et forse più a Seghetto, quali vano scorendo, et hanno tagliato a pezzi 200 ungheri di quelli del Herbestan⁹⁵ che anco loro andavano scorendo. Costà si tiene la notte selati gli cavali, et si veglia come il giorno essendosi fuggiti gran numero de soldati tagliani; et molti morti et sino 2 mila infermi in modo che difficilmente si potrà far testa. Tutavia don Giovanni Medici ha fatto un forte tra la sua gente et la nostra per ricappito del'artiglieria, la onde al bisogno sarebbe per noi ricovro ancora. Insoma gli tagliani non havriano anco paura, sebene sono pochi; ma quelli pusilanimi de thedeschi hanno cotanto inpauro l'arciduca che vive in grandissimo timore, et fa anco noi vivere. Il conte di Sdrino giobbia a sera andò a trovare l'arciduca significandoli che in quella notte saria venuto il soccorso a turchi, et quando no, che volea perdere la vitta, che per altre degne accioni sue molto bene merta il perderla, inso-

⁹⁵ Hans Sigmund Freiherr von Herberstein, vend végvidéki főkapitány, a stájer zsoldosok vezetője. Vö. BAGI 2013: 9.

ma non vene, et non h  sino ad hora venuto. Et di continuo vanno giordendo gli soldati del soccorso del ducca di Mercurio, come fece hieri che ne gionseron 1000 fanti et si spetta d' hora in hora 6 mila fanti pur del istesso et 3500 cavalli et 600 corazze col ducca istesso, atalch  se ver , il nimico si far  testa essendo che questo istesso esercito l'ha roto due volte mentre erano 60 mila. Si va di continuo lavorando e con ripasi e con aprochi, in modo che hormai si h  gionto al fosso, et credo che presto si dar  l'assalto. Giobbia mattina un' hora avanti giorno sortirno i turchi alli nostri posti et prima ricurno a quello de' firentini, e gli pigliorno la sentinela, et tutti gli altri soldati abandonorno il posto, passorno sopra il nostro et amazzorno la nostra sentinela, cos  venero avanti, pensando che anco gli nostri fossero fuggiti come gli firentini; ma vi and  falito, poich  quattro soli feceron forza et cominciorno a combattere, finch  vi gionse aiuto, et ucisero quattro turchi, et gli levorno una insegna, [1v] tutta d' armi sino, quale mostrata a duoi turchi di detta fortezza, che tiene l' arciducca prigioni, disero che era della nobilt . Venerdì alle 22 hore fu amazzato dal artiglieria il cappitano Vincenzo Panduzzi perugino. Il colonello Lazzaro Magone che all' assalto fu ferito, hora si trova in stato di guarire, essendo hormai libero. Altro di novo non saprei che dirGli essendo hormai il tutto vechio et fiaco si per le fatiche che costi si fanno da poveri soldati, com' anco da freddi et piogge che cost  di continuo sono. Adunque Gli far  humile riverenza preghandoLi da Nostro Signore Iddio il colmo di ogni suo contento. Del campo sotto Canissa il d  10 novembre 1601.

Di vostra illustrissima et reverendissima affidatissimo et devotissimo servitore Hercole Torbidi

[2v] Dal Campo sotto Canissa, 1601 10 novembre, Messer Hercole Torbidi; All' illustrissimo et reverendissimo signore mio signore et padrone colendissimo il signor Cardinale d' Este, Roma

Bibliográfia

ALIGHIERI 2016

Dante ALIGHIERI, *Isteni színjáték*, ford. NÁDASDY Ádám, Budapest, Magvető, 2016.

ANDREOLLI 1991

Repertorio della cronachistica emiliano-romagnola (secc. IX–XV), ed. Bruno ANDREOLLI, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991.

BACZKOWSKI 1980

Krzysztof BACZKOWSKI, *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1980.

BAGI 1999

BAGI Zoltán Péter, *Esztergom 1595-ös ostroma*, Aetas, 14 (1999), 59–65.

BAGI 2008

BAGI Zoltán Péter, *Vázlat a császári hadsereg élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában = Tudomány és hagyományörzés*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 2008, 103–119. (Studia Agriensia 26.)

BAGI 2012

BAGI Zoltán Péter, *Esztergom 1543. évi ostroma*, Várak Kastélyok Templomok, 8 (2012), 18–21.

BAGI 2013

BAGI Zoltán Péter, *Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma*, Aetas, 28 (2013), 5–30.

BAGI 2013b

BAGI Zoltán Péter, *A tizenöt éves háború jelentősége. Variációk egy témára*, Fons, 20 (2013), 263–303.

BAGI 2015

BAGI Zoltán Péter, *Az időjárás mint a tizenöt éves háború hadműveleteit befolyásoló tényező = Végvár és mentalitás a kora újkori Európában*, ed. BERECZ Mátyás–BUJDOSNÉ PAP Györgyi–PETERCSÁK Tivadar, Eger, Dobó István Vármúzeum, 2015, 79–95. (Studia Agriensia 31.)

BAGI 2016

BAGI Zoltán Péter, *„Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon és viadalon, mint ez vala.” A keresztény és oszmán főserég harca 1601-ben, Iszkaszentgyörgy*, Iszkaszentgyörgy Község Önkormányzata, 2016.

BALOGH 1896

BALOGH János, *Nagy-Kanizsa és város vidékének hadtörténelmi leírása*, Nagykanizsa, 1896.

BALOGH 1955

BALOGH Jolán, *Az esztergomi Bakócz kápolna*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1955. (Magyar Műemlékek)

BALOGH 1966

BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Budapest, Akadémiai, 1966.

BANFI 1939

Florio BANFI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Első közlemény*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 40 (1939), 1–33.

BANFI 1940

Florio BANFI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Harmadik és befejező közlemény*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 41 (1940), 143–156.

BÁNLAKY 1940

Doberdoi BÀNLAKY József, *A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604*, Budapest, Grill Károly, 1940. (A magyar nemzet hadtörténelme 14.)

BARBARITS 1929

BARBARITS Lajos, *Nagykanizsa*, Budapest, Almanach, 1929.

BASORA 2011

Matteo BASORA, «*La prima donna del mondo*»: *Isabella d'Este epistolografa tra lettere e arti. Edizione e analisi linguistica di missive autografe e dei copialettere*. [MA szakdolgozat] Pavia, Università degli Studi di Pavia, 2011.

BASORA 2017

Matteo BASORA, *Tra le carte della Marchesa. Inventario delle lettere di Isabella d'Este, con un'analisi testuale e sintattica*. [PhD disszertáció] Macerata, Università degli Studi di Macerata, 2017.

BASTA 1606

Giorgio BASTA, *Il mastro di campo generale*, Venezia, 1606.

BEKE 2003

Esztergomi érsekek 1001–2003, BEKE Margit–ADRIÁNYI Gábor–MUDRÁK Attila. Budapest, Szent István Társulat, 2003.

BÉKÉS 2014

BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, Balassi, 2014.

BELCSÁK 2015

KIRÁLYNÉ BELCSÁK Eszter, *Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505) = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 141–184.

BENDA 1983

BENDA Kálmán, *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 30 (1983), 651–681.

BERZEVICZY 1908

BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908.

BERZEVICZY 1914

BERZEVICZY Albert, *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest, MTA, 1914.

BONFINI 1941

Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. FÓGEL József–IVÁNYI Béla–JUHÁSZ László, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1941.

BONFINI 1995

Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai, 1995.

BÓNIS 1971

BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.

BRACCI 1935

Mario BRACCI, *Ora = EncIt*, 25, 1935.

BRUNELLI 2007

Giampiero BRUNELLI, *Identità dei militari pontifici in età moderna. Questioni di metodo e uso delle fonti = Militari e società nell'Europa dell'età moderna*, ed. Claudio DONATI–Bernhard R. KROENER, Bologna, Il Mulino, 2007, 313–350.

BUNYITAY 1883

BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, Nagyvárad, 1883.

BUZÁS 2004

BUZÁS Gergely, *Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 7–44. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

BUZÁS 2012

BUZÁS Gergely, *Az esztergomi vár lakótornya = Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*, ed. TARI EDIT-TÓTH Endre, Esztergom-Budapest, Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány-Martin Opitz Kiadó, 2012, 152–167.

CALEFFINI 2006

Ugo CALEFFINI, *Croniche 1471-1494*, Deputazione provinciale ferrarese di storia patria, Ferrara, 2006. (Serie monumenti, vol. XVIII)

CALONACI 2012

Stefano CALONACI, *Con gli occhi di Argo. La politica del cardinale Alessandro d'Este dopo la devoluzione (1599-1624) = La Corte estense nel primo Seicento. Diplomazia e mecenatismo artistico*, ed. Gianvittorio SIGNOROTTO-Elena FUMAGALLI, Roma, Viella, 2012, 149–196.

CAMPORI 1871

Giuseppe CAMPORI, *Memorie storiche di Marco Pio di Savoia, Signore di Sassuolo*, Modena, Vincenzi, 1871.

CARPENTIERI 2012

Chiara Maria CARPENTIERI, *Ungheria 1551-1552: nuovi possibili spunti sulle campagne imperiali contro il Turco tratti dal codice ambrosiano G 275 inf.*, *Verbum*, 13 (2012), 464–476.

CARPENTIERI 2013

Chiara Maria CARPENTIERI, *Per un primo censimento delle fonti storiche e letterarie ungheresi dei secc. XV-XVII in tre biblioteche lombarde*. [PhD disszertáció] Milano, Università Cattolica del Sacro Cuore, 2013.

CARPENTIERI 2014

Chiara Maria CARPENTIERI, *Minima hungarica. Appunti su manoscritti ed edizioni a stampa dei secoli XV-XVII = biblioteche lombarde = Lombardia ed Europa. Incroci di storia e cultura*, ed. Danilo ZARDIN, Milano, Vita e Pensiero, 2014, 45–68.

CARPENTIERI 2015

Chiara Maria CARPENTIERI, *Minima hungarica. Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV-XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2015, 31–45.

CARPENTIERI 2017

Chiara Maria CARPENTIERI, *Letteratura e umiltà femminile: il ritratto di santa Elisabetta d'Ungheria (secoli XIII-XVI) = L'umiltà e le rose. Storia di una compagnia femminile a Torino tra età moderna e contemporanea*, ed. Anna CANTALUPPI-Blythe Alice RAVIOLA, Firenze, Olschki, 2017, 263–279.

CARPENTIERI-NUZZO 2011

Chiara Maria CARPENTIERI-Armando NUZZO, *Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról*, Lymbus, 2011, 53–83.

CARPENTIERI–NUZZO 2013

Chiara Maria CARPENTIERI–Armando NUZZO, *Una fonte italiana sulla morte di Bálint Balassi, insigne petrarchista ungherese / An Italian source on the death of Bálint Balassi, a distinguished Hungarian petrarchist*, Studi di erudizione e di filologia italiana, 2 (2013), 119–156.

CASTIGLIONE 2008

Baldassare CASTIGLIONE, *Az udvari ember*, ford. VÍGH Éva, Budapest, Mundus, 2008.

COVINI 1997

Maria Nadia COVINI, *Fontana, Francesco* = DBI, 48, 1997.

CREMONINI 2015

PATRIZIA CREMONINI, *Jegyzetek a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású forrásokról* = *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 13–30.

C. TÓTH 2015

C. TÓTH Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*, Budapest, MTA TKI, 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.)

C. TÓTH 2016

C. TÓTH Norbert, *Garázda Péter – Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat?*, Magyar Könyvszemle 132 (2016), 1–13.

C. TÓTH 2017

C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások 27.)

C. TÓTH–HORVÁTH–NEUMANN–PÁLOSFALVI 2016

C. TÓTH Norbert–HORVÁTH Richárd–NEUMANN Tibor–PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526 I. Főpapok és bárók*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak)

CSÁNKI 1883

CSÁNKI Dezső, *I. Mátyás udvara. Második közlemény*, Századok, 17 (1883), 617–667.

CSELEBI 1987

Evliya CSELEBI, *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, ford. KARÁCSON Imre, Budapest, Gondolat, 1987.

CSORBA 1978

CSORBA Csaba, *Esztergom hadi krónikája*, Budapest, Zrínyi, 1978.

DBI

Dizionario Biografico degli Italiani, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1925–.

DE JACOBIS 1843

Nicola DE JACOBIS, *bolzone* = *Dizionario universale portatile*, Napoli, 1843.

DÉRI 1987

DÉRI Balázs, *birsagium* = *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*, Budapest, Akadémiai, 1987, I.

DŁUGOSZ 2005

Jan DŁUGOSZ, *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 12 (1462-1480)*, ed. Krzysztof BACZKOWSKI, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2005.

DOMINKOVITS 2008

DOMINKOVITS Péter, *Várostörténet - adózástörténet - köztörténet (Egy 17. század eleji szombathelyi restancia-jegyzék forrásértékéről) = Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*, Budapest-Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2008, 453-464.

DOMOKOS 2009

DOMOKOS György, *Késő reneszánsz erődépítéset Itáliában és Magyarországon = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely-OROSZ Krisztina-VASÁROS Zsolt, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 131-157.

DOMOKOS 2015

DOMOKOS György, *Il progetto Vestigia: un esempio di collaborazione internazionale, interdisciplinare e interuniversitaria*, Nuova Corvina, 27 (2015), 122-126.

DOMOKOS 2016

DOMOKOS György, *Da Zammartino a Monteverdi. Alcune fonti modenese sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese = Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*, ed. LUDMANN Ágnes, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2016, 22-39. (Antiquitas Byzantium Rnascentia)

DOMOKOS 2018

DOMOKOS György, *Fonti modenese sulla vita musicale nel Rinascimento in Ungheria*, Atti e Memorie. Deputazione di Storia Patria per le Antiche Provincie Modenesi, 11 (2018), 43-58.

DOOLEY 2004

Brendan DOOLEY, *Le battaglie perse del principe Giovanni*, Quaderni storici, 39 (2004), 83-117.

E. KOVÁCS 1990

E. KOVÁCS Péter, *Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon)*, Történelmi Szemle, 32 (1990), 101-127.

ENCIT

Enciclopedia italiana di scienze, lettere e arti, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1929-1939.

ENGEL 1996

ENGEL Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, Budapest, MTA BTK TTI, 1996. (História könyvtár – Kronológiák, adattárak)

ENGEL 2001

ENGEL Pál, *The realm of St. Stephen: a history of medieval Hungary, 895-1526*, London-New York, I.B. Tauris, 2001.

ERRANTE 1915

Vincenzo ERRANTE, «Forse che sí, forse che no». *La terza spedizione del duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601) studiata su documenti inediti*, Archivio storico lombardo 42 (1915), 15-114.

EUBEL 1914

Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*, Regensburg, Monasterii, 1891.

FAUT-KLEIN 1995

Die Chronik des Marx FAUT und Melchior KLEIN. FAUT Márk és KLEIN Menyhért krónikája (1526-1616), ed. KOVÁCS József László, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 1995.

FERRARI 2002

Daniela FERRARI, *La cancelleria gonzaghesca tra Cinque e Seicento. Carriere e strategie parentali al servizio dei duchi = Gonzaga. La celeste galeria. Le raccolte. Catalogo della mostra*, ed. Raffaella MORSELLI, Milano, Skira, 2002, II, 297-318.

FERRARI 2003

Daniela FERRARI, *Interventi di riordinamento tra Cinque e Settecento. Il caso mantovano = Salvatore Bonghi nella cultura dell'Ottocento. Archivistica, storiografia, bibliologia, Atti del convegno nazionale, Lucca, 31 gennaio - 4 febbraio 2000*, ed. Giorgio TORI, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, 2003, II, 809-833. (Pubblicazione degli Archivi di Stato, Saggi 76.)

FERRARI 2007

Daniela FERRARI, *Schede II.84 - II. 115 = Bona Sforza regina di Polonia e duchessa di Bari. Catalogo della mostra, Bari, Castello Svevo, 27 gennaio - 26 aprile 2000; Cracovia Castello Reale di Wawel, 14 settembre - 19 novembre 2000*, ed. Maria Stella CALÒ MARIANI-Giuseppe DIBENEDETTO, Roma, Nuova Comunicazione, 2007, II, 207-214.

FLETCHER 2015

Catherine FLETCHER, *Diplomacy in Renaissance Rome: the rise of the resident ambassador*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

FÓGEL 1913

FÓGEL József, *II. Ulászló udvartartása, 1490-1516*, Budapest, 1913.

FOLIN 2000

Marco FOLIN, *Le cronache a Ferrara e negli Stati estensi (secoli XV–XVI) = Storia di Ferrara*, ed. Adriano PROSPERI, Ferrara, Corbo, 2000, VI, 459–492.

FRAKNÓI 1878

FRAKNÓI Vilmos, *Két hét olaszországi könyv- és levéltárakban 1878. májusban*, Magyar Könyvszemle, 3 (1878), 121–153.

FRAKNÓI 1895

Mátyás király levelei. Külügyi osztály, I-II. ed. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, MTA, 1893–1895.

FRAKNÓI 1896

FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526) = A magyar nemzet története*, IV, Budapest, Atheneum, 1896.

FRAKNÓI 1898

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Első közlemény [Kosztolányi György]*, Századok, 32 (1898), 1–46.

FRAKNÓI 1898b

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Második közlemény [Handó György]*, Századok, 32 (1898), 97–112.

FRAKNÓI 1898c

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Harmadik közlemény [Vetési Albert]*, Századok, 32 (1898), 385–404.

FRAKNÓI 1898d

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Negyedik közlemény [Hangács Albert]*, Századok, 32 (1898), 481–489.

FRAKNÓI 1898e

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Ötödik közlemény [Sáry Péter, Vezsényi László, Mohorai Miklós]*, Századok, 32 (1898), 769–781.

FRAKNÓI 1898f

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Hatodik közlemény [Szántai Mihály, Kalmancsai Domokos, Sankfalvi Antal]*, Századok, 32 (1898), 865–875.

FRAKNÓI 1899

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Hetedik közlemény [Bánfi Miklós, Bajoni István, Nyujtódi Miklós, Bácskai Miklós]*, Századok, 33 (1899), 1–8.

FRAKNÓI 1899b

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Nyolcadik közlemény [Ifjabb Vitéz János]*, Századok, 33 (1899), 291–309.

FRAKNÓI 1899c

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Kilencedik közlemény [Ifjabb Vitéz János]*, Századok, 33 (1899), 389–410.

FRAKNÓI 1899d

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Tizedik közlemény [Zrednai Vitéz János, Csezmiczei János, Imre boszniai prépost, Kendi Antal és Ferenc egri főesperes, Drágyi Tamás]*, Századok, 33 (1899), 773–787.

FRAKNÓI 1899e

FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Tizenegyedik és befejező közlemény [Mátyás király követei keleten]*, Századok, 33 (1899), 869–878.

FÜGEDI 1981

FÜGEDI Erik, *Koldul barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, Magvető, 1981.

GÁL 1993

GÁL Ferenc, *átlényegülés*, MKL, 1, 1993.

GÁL 2002

GÁL Ferenc, *Krisztus teste*, MKL, 7, 2002.

GÁL–ERDŐ 1997

GÁL Ferenc–ERDŐ Péter, *Eucharisztia*, MKL, 3, 1997.

G. ETÉNYI 2008

G. ETÉNYI Nóra, *A «türkenlied» reneszánszai - A magyar vonatkozású német népelemek típusai és életszerűsége = Tudomány és hagyományörzés*, ed. PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet–Dobó István Vármúzeum, 2008, 69–91. (Studia Agriensia 26.)

GÉVAY 1841

GÉVAY Antal, *A budai pasák*, Bécs, 1841.

GGASI

Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani, Roma, Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Direzione Generale per gli Archivi, 1981.

GRMEK 1993

Mirko D. GRMEK, *Storia del pensiero medico occidentale I. Antichità e Medioevo*, Roma, Laterza, 1993.

GRÜNBECK 1838

Joseph GRÜNBECK, *Historia Friderici IV. et Maximiliani I. = Der österreichische Geschichtsforscher*, ed. Joseph CHMEL, Bécs, Beck, 1838, 64–97.

GUERRA 2010

Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508), ed. Enrica GUERRA, Roma, Aracne, 2010.

GUERRA 2012

Enrica GUERRA, *Ippolito I d'Este, arcivescovo di Esztergom*, *Rivista di Studi Ungheresi*, 11 (2012), 15–25.

GUERRA 2012b

Enrica GUERRA, *The Hungarian Community in Ferrara at the Estes court*, *Journal of Literature and Art Studies*, 2 (2012), 567–574.

GYÖRKÖS 2015

GYÖRKÖS Attila, «Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe». *Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490)*, *Világtörténet*, 5 (2015), 61–78.

HALIS 1896

HALIS István, *Nagy-Kanizsa város története = Zalavármegyei Évkönyv a Millenniumra*, ed. HALIS István–HOFFMANN Mór, Nagykanizsa, 1896, 24–37.

HANLON 1998

Gregory HANLON, *The Twilight of a Military Tradition. Italian Aristocrats And European Conflicts, 1560–1800*, London–New York, Routledge, 1998.

HAVASI 2008

HAVASI Krisztina, *A pilisszentkereszti ciszterci apátság töredékei Esztergomban*, *Művészettörténeti Értesítő*, 57 (2008), 189–232.

HORLER 1987

HORLER Miklós, *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban*, Békéscsaba, Helikon–Corvina, 1987.

HORVÁTH 1861

HORVÁTH Gyula, *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Nagykanizsa, 1861.

HORVÁTH 2011

HORVÁTH Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia(1458–[1476]–1490)*, Budapest, História–MTA TTI, 2011. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.)

HORVÁTH 2015

HORVÁTH István, *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 = In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” – Archaeo-logical, Art Historical and Historical Researches 'In the Middle of the Kingdom'*, ed. BENKŐ Elek–OROSZ Krisztina, Budapest, MTA BTK RI, 2015, 193–255.

HORVÁTH-H. KELEMEN-TORMA 1979

HORVÁTH István-H. KELEMEN Márta-TORMA István, *Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergom és a Dorogi Járás*, Budapest, Akadémiai, 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5.)

HORVÁTH-VUKOV 1986

HORVÁTH István-VUKOV Konstantin, *Vitéz János esztergomi palotája. Újabb kutatások az esztergomi várban*, Tata, Komárom Megyei Múzeumi Szervezet, 1986. (Tudományos füzetek 2-3.)

ILLÉSHÁZY 1863

ILLÉSHÁZY István, *Illésházy István nádor följegyzései 1592-1603*, ed. KAZINCZY Gábor, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1863.

IMBER 2002

Colin IMBER, *The Ottoman Empire 1300-1650. The Structure of Power*, Houndmills-New York, Palgrave Macmillan, 2002.

ISTVÁNEFFY 2001

ISTVÁNEFFY Miklós, *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, ed. BENITS Péter, Budapest, Balassi, 2001-2009.

ISTVÁNEFFY 1962

ISTVÁNEFFY Miklós, *Pannonii Historiarum de rebus Ungaricis XXXIV. (1622) A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Budapest, Magyar Helikon, 1962. (Monumenta Hungarica 6.)

JEZSO

Jezsuita okmánytár, ed. BALÁZS Mihály, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1995. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.)

KALOUS 2009

Antonín KALOUS, *Matyáš Korvín, 1443-1490: uherský a český král*, České Budějovice, Veduta, 2009. (Edice Koruna, sv. 2.)

KALOUS 2010

Antonín KALOUS, *Plenitudo potestatis in partibus? papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450-1526)*, Brno, Matice moravská, 2010. (Knihnice Matice Moravské 30.)

KANÁSZ 2014

KANÁSZ Viktor, *A Hunyadi-fiúk Kanizsa várában? = Kanizsai antológia XV*, Nagykanizsa, 2014, 165-169.

KANÁSZ 2018

KANÁSZ Viktor, *Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán = Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században*,

ed. KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László, Veszprém, 2018, 125–153. (Veszprémi egyházmegye múltjából 32.)

KATONA 2001

KATONA István, *A kalocsai érseki egyház története*, Kalocsa, Viski Károly Múzeum, 2001.

KELENIK 1995

KELENIK József, *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század '90-es éveinek végén = Végvár és környezet*, ed. PETERCSÁK Tivadar–PETŐ Ernő, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1995, 163–174. (Studia Agriensia 15.)

KELENIK 2016

KELENIK József, *Adatok a kanizsai erőd építésének történetéhez (1577-1582) = „A kereszténység védőoszlopa” - Gyula 1566-ban. A gyulai vár 1566-os ostroma 450. évfordulójának emlékére 2016. május 27-én tartott tudományos konferencia előadásai*, ed. ERDÉSZ Ádám, Gyula, Erkel Ferenc Kulturális Központ és Múzeum, 2016, 98–110.

KENYERES 2008

KENYERES István, *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*, Budapest, 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.)

KERECSENYI 1992

KERECSENYI Edit, *A Kanizsa környéki végházak helyzete a vár 1594–96 közötti protokollumai tükrében*, Zalai Múzeum, 4 (1992), 29–34.

KERECSENYI 1993

KERECSENYI Edit, *Kanizsa és környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében = Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*, Pécs, 1993, 251–274.

KISARI BALLA 2000

KISARI BALLA György, *Karlsruhei térképek a török háborúk korából - Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen*, Budapest, 2000.

KLINGER 2009

KLINGER László, *Colligite fragmenta! Az esztergomi Bakócz-kápolna bejárati keretarchitektúrájának építészeti töredékei = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 297–303.

KNAUZ 1866

KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalan kéziratai*, Magyar Sion, 4 (1866), 59 sgg.

KOLLÁNYI 1900

KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Buzárovits, 1900.

KOLLÁNYI 1901

KOLLÁNYI Ferenc, *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Első közlemény*, Történelmi Tár 2. sorozat, 2 (1901), 71–106.

KOVÁCS 2015

KOVÁCS Zsuzsa, *Aragóniai Eleonóra és Beatrix (szerelmi) élete az Ambrosiana egyik kódexében = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 197–214.

KOVÁCS 2016

KOVÁCS Viktória, *A pozsonyiak vámmentessége az Anjou- és Zsigmond-korban = Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, ed. Weisz Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2016, 341–365. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

KÖBLÖS 1987

KÖBLÖS József, *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája, 1458–1526*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1987.

KÖBLÖS 1994

KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan)*, Budapest, MTA BTK TTI, 1994.

KÖRMENDY 2007

KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum: esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata*, Budapest, Szent István Társulat, 2007.

KRIFTÓF 2018

KRISTÓF Ilona: *I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito d'Este (1496–1520)*, *Verbum Analec-ta Neolatina*, XIX (2018), 201–220.

KRONTHAL–WENDT 1893

Politische Correspondenz Breslaus im Zeitalter des Königs Matthias Corvinus, erste Abtheilung, 1469–1479, ed. Berthold KRONTHAL–Heinrich WENDT, Breslau, Josef Max & Comp., 1893.

KRUPPA 2002

KRUPPA Tamás, *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 (2002), 281–308.

KUBINYI 1957

KUBINYI András, *A kincstári személyzet a XV. század második felében*, *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12 (1957), 25–49.

KUBINYI 1985

KUBINYI András, *A magyar orvos- és gyógyszerésztársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben*, *Orvostörténeti Közlemények*, 31 (1985), 69–77.

KUBINYI 1970

KUBINYI András, *Az egészségügyi foglalkozásúak társadalmi és gazdasági helyzete Budán a 15–16. század fordulóján*, *Orvostörténeti Közlemények* 16 (1970), 63–82.

KUBINYI 1999

KUBINYI András, *Matthias Corvinus: die Regierung eines Königreichs = Ostmitteleuropa 1458–1490*, Herne, Schäfer, 1999. (Studien zur Geschichte Ungarns 2.)

KUBINYI 2000

KUBINYI András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában*, ed. BARTÓK István–JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 7–26.

KUBINYI 2003

KUBINYI András, *Vitéz János: a jó humanista és rossz politikus = A magyar történelem vitatott személyiségei*, Budapest, Kossuth, 2003, 7–30.

KUFFART 2013

KUFFART Hajnalka, *I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica = Esercizi di filologia*, Budapest, ed. Armando NUZZO, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 87–154.

KUFFART 2015

KUFFART Hajnalka, *Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015, 47–82.

KUFFART 2018

KUFFART Hajnalka, *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. [PhD disszertáció] Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK, 2018.

KURZ 1941

Otto KURZ, *The date of the *Ṭāq i Kisrā**, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1941), 37–41.

LACZLAVIK 2012

LACZLAVIK György, *Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása*. [PhD disszertáció] Budapest, ELTE BTK, 2012.

LAZZARINI 2004

Isabella LAZZARINI, *Materiali per una didattica delle scritture pubbliche di cancelleria nell'Italia del Quattrocento*, *Scrineum Rivista*, 2 (2004), 1–85.

LAZZARINI 2015

Isabella LAZZARINI, *Communication and conflict: Italian diplomacy in the early Renaissance, 1350–1520*, Oxford, Oxford University Press, 2015. (Oxford studies in medieval European history)

LEDGEWAY 2009

Adam LEDGEWAY, *Grammatica diacronica del napoletano*, Tübingen, Niemeyer, 2009. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 350.)

LE GOFF 1979

Jacques LE GOFF, *Az értelmiség a középkorban*, Budapest, Magvető, 1979.

LEOPOLD 1936

LEOPOLD Antal, *Az esztergomi vár története*, Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses, 8 (1936), 51–71.

LEOPOLD 1944

LEOPOLD Antal, *Esztergom régi látképei*, Budapest, Stephaneum, 1944. (Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései, 3/5.)

LIBÁRDI 2014

LIBÁRDI Karolina, *Le lettere di Donato Aretino (vicario di Esztergom) all'Archivio di Stato di Modena*. [MA szakdolgozat] Piliscsaba, PPKE BTK, 2014.

LITTA 1819

Pompeo LITTA, *Famiglie celebri italiane*, Milano, 1819.

LOCKWOOD 1951

Dean P. LOCKWOOD, *Ugo Benzi. Medieval Philosopher and Physician (1376–1439)*, Chicago, The University of Chicago Press, 1951.

LUBENAU 1912

Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, ed. Wilhelm SAHM, Königsberg in Preußen, F. B. Buchhandlung, 1912. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. 4.)

LUZIO 1922

Alessandro LUZIO, *L'archivio Gonzaga di Mantova. La corrispondenza familiare, amministrativa e diplomatica II*, Verona, 1922.

LUZIO–RENIER 1893

Alessandro LUZIO–Raimondo RENIER, *Mantova e Urbino. Isabella d'Este e Elisabetta Gonzaga nelle relazioni famigliari e nelle vicende politiche*, Roma, L. Roux e C., 1893.

MACEK 1988

Josef MACEK, *Prag und Rom am Ende des 15. Jahrhunderts: Zum Verhältnis der päpstlichen Kurie zur böhmischen Reformation = Historische Blickpunkte: Festschrift für Johann Rainer*, ed. Sabine WEISS, Innsbruck, AMOE, 1988, 391–403.

MAGYARY-KOSSA 1929

MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvos emlékek*, Budapest, Eggenberger Ferdinánd, 1929.

MÁLYUSZ 1971

MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.

MAMONE 1999

Sara MAMONE, *Torino Mantova Firenze 1608: le nozze rivali*, Quaderni di Palazzo Te, (1999), 43–59.

MANZONI 1942

Alessandro MANZONI, *Jegysek*, ford. RÉVAY József, Budapest, Franklin Társulat, 1942.

MARINI 1987

Lino MARINI, *Lo Stato Estense*, Torino, UTET Libreria, 1987.

MAROSI 1994

MAROSI Ernő, *Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza - Tíz év múltán*, Limes, 7 (1994), 13–28.

MÁTHES 1827

MÁTHES János, *Veteris arcis Strigoniensis, monumentorum ibidem erutorum, aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio*, Esztergom, Joseph Beimel, 1827.

MÁTHES 2014

MÁTHES János, *A régi esztergomi vár, az ott kiásott emlékek és más régiségek leírása*, ford. F. ROMHÁNYI Beatrix, Esztergom, Laskai Osvát. Antikvárium, 2014. (Libri Veteres Strigonii)

MAZZOLDI-GIUSTI-SALVADORI 1963

Mantova. La Storia ed. Leonardo MAZZOLDI-Renato GIUSTI-Rinaldo SALVADORI, Mantova, 1963.

MÉRI 1962

MÉRI István, *Esztergom-Burg*, Archaeologiai Értesítő 89, sz. 2 (1962), 268.

MÉRI 1962b

MÉRI István, *Esztergom-Vár*, Régészeti Füzetek 15 (1962), 66.

MÉRI 1988

MÉRI István, *A kanizsai várásatás*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1988.

MERLOTTI 1997

Andrea MERLOTTI, *Foix de Candale, Marguerite de* = DBI, 48, 1997.

MHH DEM

Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából ed. NAGY Iván-NYÁRY Albert, Budapest, MTA, 1875. (Monumenta Hungariae Historica)

MHH TT

Török történetírók, Budapest, MTA, 1893. (Monumenta Hungariae Historica)

MKL

Magyar Katolikus Lexikon, Budapest, Szent István Társulat, 1993.

MORSELLI 1957

Alfonso MORSELLI, *Ippolito I d'Este e il suo primo viaggio in Ungheria (1487)*, Modena, Società tipografica editrice modenese, 1957.

MORSELLI 2002

Gonzaga. La celeste galeria. Le raccolte. Catalogo della mostra, ed. Raffaella MORSELLI, Milano, Skira, 2002.

MOZZARELLI 1979

Cesare MOZZARELLI, *Lo stato gonzaghesco. Mantova dal 1382 al 1707 = I ducati padani, Trento e Trieste*, Torino, UTET, 1979, 357–495. (Storia d'Italia 17.)

MTK

Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig, ed. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1986.

MURPHEY 1999

Rhoads MURPHEY, *Ottoman Warfare 1500–1700*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1999.

NARDUCCI 1893

Henricus NARDUCCI, *Catalogus codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Angelica olim coenobii sancti Augustini de Urbe*, Roma, Ludovico Cecchini, 1893.

NEMES–TUSOR 2011

Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae coronae Hungariae (1426–1605), ed. NEMES Gábor–TUSOR Péter, Budapest–Roma, PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2011.

NEUMANN 2017

NEUMANN Tibor, «Minden időben kegyelmes uratok kívánunk lenni» *A királyi városok adóztatása a 15. század végén = Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, ed. KÁDAS István–WEISZ Boglárka, Budapest, MTA BTK, 2017, 13–106.

NN 1966

Benzi, Ugo = DBI, 8, 1966.

NN 1985

Il Castello di Spezzano. Primi elementi di conoscenza, Modena, 1985.

NN 1994

Esztergom eleste után, Esztergom és Vidéke, 1994. február 24, 5.

NYÁRY 1874

NYÁRY Albert, *A modenai Hyppolit-kódexek VI.*, Századok 8 (1874), 73–83.

ORTVAY 1894

ORTVAY Tivadar, *Pozsony város története III.*, Pozsony, Stampfel Károly, 1894.

ÓVÁRY 1890

ÓVÁRY Lipót, *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*, Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1890.

PÁLFFY 1996

PÁLFFY Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*, Történelmi Szemle, 38 (1996), 163–217.

PÁLOSFALVI 2014

PÁLOSFALVI Tamás, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Budapest, MTA BTK, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

PARDI 1900

Giuseppe PARDI, *Titoli dottorali conferiti dallo studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Lucca, Tipografia Alberto Marchi, 1900.

PARDI 1933

Diario ferrarese dall'anno 1490 sino al 1502, ed. Giuseppe PARDI, Bologna, Zanichelli, 1933. (Rerum Italicarum Scriptores)

PARDI 1972

Giuseppe PARDI, *Lo studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Bologna, Forni, 1972.

PAREDI–RODELLA 1992

Angelo PAREDI–Massimo RODELLA, *Le raccolte manoscritte e i primi fondi librari = Storia dell'Ambrosiana. Il Seicento*, Milano, Cariplo, 1992.

PÁSZTI 2000

PÁSZTI László, *Esztergom várának első részletes térképi ábrázolása és ismeretlen erődítési terve. Pompeo Floriani kéziratot tervrajzai az 1595-ös visszafoglalás alkalmából*, Hadtörténelmi Közlemények, 113 (2000), 121–140.

PELLEGRINI 2000

Marco PELLEGRINI, *Innocenzo VIII = Enciclopedia dei papi*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2000.

PELLEGRINI 2004

Marco PELLEGRINI, *Innocenzo VIII, papa = DBI*, 62, 2004.

PICCOLOMINI 1997

Iacopo Ammannati PICCOLOMINI: *Lettere (1444–1479)*, ed. Paolo CHERUBINI, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1997. (Pubblicazioni degli archivi di Stato. Fonti 25.)

PROKOPP 1977

PROKOPP Gyula, *Barkóczy Ferenc érsek esztergomi építkezése, Művészettörténeti Értesítő*, 26 (1977), 261-269.

PROKOPP 1967

PROKOPP Mária, *Pitture murali del XIV secolo nella cappella del Castello di Esztergom*, *Acta Historiae Artium*, 13 (1967), 273-312.

PROKOPP-VUKOV-WIERDL 2009

PROKOPP Mária-VUKOV Konstantin-WIERDL Zsuzsanna, *Az erények nyomában - Botticelli*, Budapest, Studiolo, 2009.

QUARANTA 2015

Chiara QUARANTA, *Pistofilo, Bonaventura* = DBI, 84, 2015.

QUAZZA 1941

Romolo QUAZZA, *La diplomazia gonzaghesca*, Milano, Istituto per gli studi di politica internazionale, 1941.

RODELLA 2003

Massimo RODELLA, *Fortuna e sfortuna della biblioteca di Gian Vincenzo Pinelli: la vendita a Federico Borromeo*, *Bibliotheca*, 2 (2003), 87-125.

ROHLFS 1966

Gerhard ROHLFS, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonetica*, Torino, Einaudi, 1966.

ROMANELLO 1991

Marina ROMANELLO, *Doglioni, Giovanni Nicolò* = DBI, 40, 1991.

ROTELLI-PIACENTINI 1989

Elena ROTELLI-Rosanna PIACENTINI, *Storia di Sassuolo. Dalle origini alla Signoria dei Pio*, Bologna, Laserteg, 1989.

RÓZSA 1979

RÓZSA György, *Buda visszafoglalása Itália egykorú művészetében*, *Folia historica*, 7 (1979), 39-51.

RÓZSA 1987

RÓZSA György, *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Budapest, Akadémiai, 1987.

SAHIN-TÓTH 1999

SAHIN-TÓTH Péter, *A vallon-francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején* = *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, ed. PETERCSÁK Tivadar-BERECZ Mátyás, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet-Dobó István Vármúzeum, 1999, 227-241. (Studia Agriensia 20.)

SAMBIN 2011

Lo Stato dipinto. La sala delle Vedute nel Castello di Spezzano, ed. Maria Teresa SAMBIN DE NORCEN–Francesco CECCARELLI, Venezia, Marsilio, 2011.

SANUDO 1879

Marin SANUDO, *I Diarii di Marino Sanuto (1496–1533) dall'autografo Marciano Ital. Cl. VII Cod. CDXIX–CDLXXVII*, ed. Rinaldo FULIN–Federico STEFANI–Nicolo BAROZZI–Guglielmo BERCHET, Marco ALLEGRI, Venezia, Visentini, 1879–1903.

SÁRKÖZI 2015

SÁRKÖZI Anna Jáhel, *Documenti di una ambasceria difficile. Lettere di Nicolò Maria d'Este ed Armano de' Nobili*. [MA szakdolgozat] Piliscsaba, PPKE BTK, 2015.

SCHENK 1996

Gerrit Jasper SCHENK, *Der Einzug des Herrschers. "Idealschema" und Fallstudie zum Adventuszeremoniell für römisch–deutsche Herrscher im spätmittelalterlichen italienischen Städten zwischen Zeremoniell, Diplomatie und Politik*, Marburg, Tectum, 1996.

SCHULTHEISZ 2004

SCHULTHEISZ Emil, TARDY Lajos, *Olasz orvosok Magyarországon a XVI. század végéig = Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai*, ed. GAZDA István, Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet–Magyar Orvostörténelmi Társaság–MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2004, II, 103–111.

SCHULZ 1990

Juergen SCHULZ, *Mappe come metafore: cicli murali cartografici nell'Italia del Rinascimento = La cartografia fra scienza e arte. Carte e cartografi nel Rinascimento italiano*, Modena, Franco Cosimo Panini, 1990.

SPACCINI 1993

Giovan Battista SPACCINI, *Cronaca di Modena anni 1588–1602*, ed. Albano BIONDI–Rolando BUSSI–Carlo GIOVANNINI, Modena, Franco Cosimo Panini, 1993.

STENZIG 2013

Philipp STENZIG, *Botschafterzeremoniell am Papsthof der Renaissance: der Tractatus de oratoribus des Paris de Grassi – Edition und Kommentar*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2013. (Tradition, Reform, Innovation)

SUDÁR 2014

SUDÁR Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*, Budapest, MTA BTK TTI, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak)

SUDÁR 2006

SUDÁR Balázs, *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006), 1038–1087.

SZ. SIMON 2014

SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*, Budapest, MTA BTK TTI, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)

SZ. SIMON 2017

SZ. SIMON Éva, *Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei*, Zalai Múzeum 23 (2017), 201–215.

SZAKÁLY 1992

SZAKÁLY Ferenc, *Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt*, Zalai Múzeum 4 (1992), 21–28.

SZALAI 2006

SZALAI Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, Budapest, Múzeum Antikvárium, 2006.

SZÁNTÓ 1985

SZÁNTÓ Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1985.

SZÉKELY 1960

SZÉKELY Sándor, *Az orvostudomány története*, Budapest, Medicina, 1960.

SZÉLESS 1998

SZÉLESS György, *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház – Rudera Ecclesiarum unius Cathedralis S. Adalberti M. alterius Collegiatae ecclesiae divi Stephani prothomartiris in arce Strigoniensi existentia descripta*, ford. WAIGAND József–ROMHÁNYI Beatrix, Esztergom, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 1998.

SZENDREI 1927

SZENDREI János, *Monelli Bernát síremléke 1496-ból*, Turul, 20 (1927), 71–76.

SZOVÁK 2018

SZOVÁK Márton, *Kanizsa másodszor*, Lymbus, 2018.

TAKÁCS 2018

TAKÁCS Imre, *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában*, Budapest, Balassi, 2018.

TARJÁN 2009

TARJÁN Bence, *Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról*, Magyar Sion, 45 (2009), 89–98.

TARTARO 1984

Achille TARTARO, *La prosa narrativa antica = Letteratura italiana*, Torino, Einaudi, 1984, III, 623–713.

THALLÓCZY 1905

THALLÓCZY Lajos, *Mantovai követjárás Budán*, Budapest, MTA, 1905. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből, XX/4.)

THEINER 1859

Augustin THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma, Typis Vaticanis, 1859.

TOLNAI 2000

TOLNAI Gergely, *Előzetes jelentés az esztergomi északi rondella feltárásáról*, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei, 7 (2000), 321–351.

TOLNAI 2004

TOLNAI Gergely, *Egy esztergomi rajzról = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 87–99. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

TOLNAI 2004b

TOLNAI Gergely, *Az esztergomi vár erődítéstörténete = Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ed. BUZÁS Gergely–TOLNAI Gergely, Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum, 2004, 49–66. (Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.)

TOLNAI 2006

TOLNAI Gergely, *A visegrádi vár a törökkori ábrázolások tükrében = A visegrádi fellegvár*, ed. BUZÁS Gergely, Visegrád, 2006, 196–210. (Visegrád Régészeti Monográfiái 6.)

TOLNAI 2009

TOLNAI Gergely, *Krey András esztergomi felmérése = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely–OROSZ Krisztina, VASÁROS Zsolt, 261–267. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 261–267.

TOLNAI 2009b

TOLNAI Gergely, *Reneszánsz erődítések Esztergomban (1476–1543) = Reneszánsz látványtár: virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely, OROSZ Krisztina, VASÁROS Zsolt, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 251–259.

TORELLI 1920

Pietro TORELLI, *L'archivio Gonzaga di Mantova*, Ostiglia, Arnaldo Forni, 1920.

TÓTH 1986

TÓTH, Sándor László, *A kanizsai csata, 1600. október 7–13*, Hadtörténelmi Közlemények, 33 (1986), 253–271.

TÓTH 2000

TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

TUBERO 1746

Ludovicus TUBERO, *Commentariorum de temporibus suis libri XI*, Bécs, Ioannes Paulus Kraus, 1746. (Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini)

TUBERO 1994

Ludovicus TUBERO, *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994.

TURBULY 1997

TURBULY Éva, *Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567-1601)*, Zalai Múzeum 7 (1997), 31-35.

V. MOLNÁR 1987

V. MOLNÁR László, *Kanizsa vára*, Budapest, Zrínyi, 1987.

VÁMBÉRY 1887

VÁMBÉRY Ármin, *Kanizsa (1600-1601)*, Századok 21 (1887), 716-726, 789-826.

VANDELLI 2000

Vincenzo VANDELLI, *I Pio e Lo Stato di Sassuolo*, Sassuolo, Incontri, 2000. (Quaderni della Biblioteca 4.)

VANDELLI 2011

Vincenzo VANDELLI, *La residenza dei Pio a Spezzano = Lo Stato dipinto. La sala delle Vedute nel Castello di Spezzano*, Venezia, Marsilio, 2011, 119-124.

VÁNDOR 1994

VÁNDOR László, *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig = Nagykanizsa városi monográfia*, Nagykanizsa, 1994, I, 215-424.

VASÁROS 2009

VASÁROS Zsolt, *Kísérlet az esztergomi Bakócz-kápolna aránytani összefüggéseinek feltárására = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely-OROSZ Krisztina-VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 281-291.

VASÁROS-SCHUNK 2009

VASÁROS Zsolt-SCHUNK Szabolcs, *A Bakócz-kápolna épületének rekonstrukciós kísérlete = Reneszánsz látványtár: Virtuális utazás a múltba*, ed. BUZÁS Gergely-OROSZ Krisztina-VASÁROS Zsolt, Budapest, Nemzeti Múzeum, 2009, 293-295.

VESTIGIA I.

Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban, szerk.: DOMOKOS György-MÁTYUS Norbert-Armando NUZZO, Piliscsaba, PPKE BTK, 2015.

VENTURI BARBOLINI

Anna Rosa VENTURI BARBOLINI, *Testimonianze dei rapporti tra l'Ungheria e lo Stato Estense dalle fonti manoscritte conservate presso la Biblioteca Estense Universitaria e l'Archivio di Stato di Modena = Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443-1490)*, Modena, Il Bulino, 2002, 43-63. (Il giardino delle Esperidi 16.)

VERESS 1941

VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864*, Budapest, MTA, 1941.

VIGILIO 1992

Giovanni Battista VIGILIO, *La Insalata. Cronaca mantovana dal 1561 al 1602*, ed. Daniela FERRARI-Cesare MOZZARELLI, Mantova, Arcari, 1992.

VILLÁNYI 1891

VILLÁNYI Szaniszló, *Néhány lap Esztergom város és megye multjából*, Esztergom, Laiszky János Könyvnyomda, 1891.

VITI 1996

Paolo VITI, *L'Umanesimo toscano nel primo Quattrocento = Storia della letteratura italiana*, Roma, Salerno, 1996, III, 211–294.

VRATISLAV 1786

Vaclav VRATISLAV z Mitrovic: *Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Konstantinopel*, Leipzig, 1786. (Online elérés: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN662365704>)

ZAMBOTTI 1937

Bernardino ZAMBOTTI, *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, ed. Giuseppe PARDI, Bologna, Zanichelli, 1937. (Rerum Italicarum Scriptores 24.)

ZEILER 1997

Martinus ZEILER, *A magyar királyság leírása*, ed. KOLLEGA TARSOLY István, ford. GLÓSZ József-ÉLESZTŐS László, Szekszárd, Babits, 1997.

ZORZI PUGLIESE 2008

Olga ZORZI PUGLIESE, *I riferimenti agli Ungari e al re Mattia Corvino nella lunga composizione del Libro del Cortegiano*, Nuova Corvina, 20 (2008), 44–53.

ZsO

Zsigmondkori oklevéltár VIII., ed. MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, Budapest, Akadémiai, 1951.